

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM ve AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

Halim İŞİK*

ÖZ

Bogomilizm, adını Bulgar asıllı “Tanrı’nın sevdiği” anlamına gelen papaz Bogomil’den alan tarihî kimliğinde taşıdığı heretik muhâlefet mânası yanında, dönemin Katolik Kilisesi’nin ve feodalizmin baskılarına karşı Osmanlı fetihlerinin öncüleri alperen hoşgörüsü ile Balkanların İslamlaşmasında etkin rol oynamış Ortaçağ Hıristiyanlığı’nın düalist-agnostik tarikatlarından biridir. Ana Kilise’nin doktrin; politik otoritenin ikbal emelleriyle çatışan teolojik heretik karakterinin sürekli mücadele halinde olduğu bir tarihin öznesi olmuş, içyapısı ile Maniheizt desenli tarikat özelliği Balkanlar’da Bulgaristan, Makedonya, Bosna-Hersek, Dalmaçya, Macaristan, Hırvatistan ve Sırbistan’ta cemaati, apokrif kitapları, öğretisi ve bilhassa ruhanî lideri Bogomil ile tarihe mâl olması sonrasında Avrupa’da Fransa ve İtalya topraklarında aynı inançları bir başka form altında sürdürmüştür. Biz bu çalışmamızda tarikatın kimliği adına mizacını yansıtan terimler, beslendiği doktriner kaynak, liderinin ismi, tarihte görülür olduğu dönemde sosyo-feodal ve Kilise otoriteleriyle sürtüşmeleri, tarihten silinmesi sonrasında Albigeois (Albililer) ismi ile Fransa’da, Cathares (Katharlar) adı ile İtalya’da Bogomiller’in süreği görülen hareketler üzerindeki etkilerini konu edeceğiz. Bununla problem üzerine ülkemizde çok sınırlı sayıdaki literatüre karşı, dikkate değer bir hacim tutmakta olan Batılı kaynakların yoğunluğu ışığında kadim tarihlerden gelen bu gnostik öznenin daha yakından tanınmasına bir katkı hedeflenilmektedir. Kurucusu papaz Bogomil’in salt ismi üzerine oluşturulan etimolojik analizlerde semantik anlam kaymaları, ait olduğu doktrin ve prensiplerinde taviz vermeyen sert tutumu, gösterdiği yayılımlar, çıkış yaptığı coğrafyanın konum ve özelliği ve çökmesi ile tarihe şerh düşen kimliğinde birçok üst ve alt başlıkla değerlendirilmeye değer tarikatı konu edinen çalışmamız bu temalara yoğunlaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bogomil, Katharlar, Albililer, düalizm, heretik, gnostik, Katolik, feodalite.

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Edirne, E-mektup: ha99-isik@hotmail.com.

HALİM İŞİK

BOGOMILISM AS A CHRISTIAN DUALIST-GNOSTIC ORDER AND ITS INFLUENCE IN EUROPE

ABSTRACT

The name Bogomilism actually comes from a Bulgarian cleric Bogomil which also means “the one whom God loves”. In addition to its historical identity which denotes a heretical opposition, it is one of the Dualist-gnostic orders of the Medieval Christianity which played an active role in the Islamisation of the Balkans through the tolerance of the alperens, the bannerbearers of the Ottoman conquests against the oppressions of the Catholic Church and the feudalism of the time. Bogomilism became the subject of such a history in which it perpetuated a constant struggle due to its theological heretical character that is in conflict with the doctrines of the Main Church and the desires of the political authority. Moreover, Bogomilism made its own history in the Balkans by means of its community, apocryphal books, doctrines and especially its leader Bogomil in Bulgaria, Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Dalmatia, Hungary, Croatia and Serbia. Then it pursued the same beliefs in European lands under another form in France and Italy. In this article, we will try to focus on the terms those reflect the nature of this order acting as its identity, the doctrinal roots which nurtures the order, the name of its leader, its conflicts with the social-feudal and the church authorities of the time, and its influences on the movements which are considered to be the continuation of Bogomils after their decadence in France under the name Albigeois and in Italy under the name Cathares. Despite the scarcity of the literature concerning Bogomilism in our country, our main goal is to contribute to an awareness concerning this gnostic order coming from the ancient times under the light of the Western sources those constitute a vast body. As a matter of fact, this order is worth being evaluated with various aspects, and thus, the article focuses on this order whose identity impressed a significant mark in the history the semantic shifts within the etymological analyses formed only by the name of its founder Bogomil, its firm attitude that never makes a concession concerning the doctrines and the principles, its spread, the location and the characteristics of the geography from which it emerged as well as its decadence.

Keywords: Bogomil, Cathares, Albigensians, dualism, heretic, gnostic, Catholic, feudality.

Giriş: Bogomilizm ile ilgili Temel Kavramlar

Bogomilizm, Türkiye’de üzerine günümüze dek çok az sayıda çalışma yapılmış bir Hıristiyan tarikatı kimliğinde ülkemizde de pek tanınmayan karakteriyle Ortaçağ Hıristiyanlığını, dinî ve siyasî otoritenin güç alanlarını karşısına alan anarşist yapılanması ile aslî vatani Ortaçağ

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

Balkan yarımadasını; görünür olduğu Bulgaristan, Makedonya, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Sırbistan ve Macaristan coğrafyaları yanında başka isimler ile yaşadığı Fransa ve İtalya üzerinden Avrupa tarihini; doktrini, cemaati, pratikleri, kutsal kitap anlayışı, hiyerarşik skalası ve İslâmiyet ile olan ilişkilerinde yerleşik Katolik Kilise otoritesini, inanç ve dogmalarına sunduğu keskin ve sert mizacının yansımada çok derinden etkilemiş, düalist-gnostik-heretik bir tarikat/hareket/cemaat olarak tarihteki yerini almıştır.

Bogomilizm hareketi üzerine oluşan bilgilere beş temel eser kaynaklık etmektedir. Bunlardan birincisi Bulgar Çarı Petar ile Konstantinopolis Patriği Teofilakt (933-956) arasında karşılıklı yazılmış (935-950), Patrik'in Yunanca kaleme aldığı *iki mektup*dan (deux échanges de missives)¹ oluşmaktadır. Keşiş Rahip Kozmas *Heretikler'e Karşı Risale/Vaaz*² (Fr., *Traité contre les hérétiques*) adlı eser bu mektuplardan oluşturulmuş, eski Bulgarca, 972 tarihli, 969'da Çar Petar'ın ölümünün gerçekleştiği dönemde Rahip Kozmas tarafından kuş tüyünden bir kalemle polemik usulünde yazılmış bir mektup edebiyatı türüdür. Patrik'in bilgi sistematığı daha ziyade hiyerarşik doktrin ve hukukî tezler üzerine kuruludur. Bu tezler rakiplerini yakından tanıyan kilise çevresi vâzi bir yazar tarafından yazılmış; kral dâhil olmak üzere heretik fikirler yüklenmiş kişilere yönelik algılama biçimlerinin tenkididir.

Ortodoks orijinli iki metin *Pavluşçular da Denilen Maniheistler'in Tarihi* (Fr., *L'histoire des manichéens qu'on appelle également des pauliciens*) adlı ortak kaynağa sahiptir. Patriğin mektubu da Rahip

¹ Bogomilizmin başlangıç safhası için ana kaynaklardan biri olan bu mektupların metinleri N. Petrovskiy, *Pis'mo patriarkha Konstant. Feofilakta Caryu Bolgarii Petru, İzvest. ot. russk. yaz. i slov. Imp. Akad. Nauk*, Petersburg 1913, XVIII, III 365 vd. İngilizcesi: Sharenkoff, *A Study of Manichaeism in Bulgaria*, 1927, 63-65; Bulgarca: Zlatarski, *İstoriya*, I, 2 s. 840-845; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev.) Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 199. [V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I: *Les Actes des Patriarches*, facs. I: 381-715; II: 715-1043; III: 1043-1206, *Socîi Assumptionistæ Chalcedonenses* 1932, 1936, 1947. (Ostrogorsky'den naklen)].

Rahip Kozmas'ın mektubu için bkz. *Kozma Presviter, bolgarsky pisatel'* V v., Sofya 1936. Kozmas'ın aynı eserinin mükemmel yorumlu Fransızca tercümesi için bkz., André Vaillant, "Le Traité contre les Bogomiles du prêtre Cosmas", *Revue des Études Slaves*, t. XXI, 1944, fasc., 1-L.

² Keşiş-rahip Kozmas'ın eski Bulgarca kaleme aldığı eserin orijinali *Slovo na eretiki* adını taşımaktadır. Basım tarihi olan 972'den sonra Sofya'da 1936 yılında yeniden yayınlanmıştır. *Türk Ansiklopedisi*, "Bogomillik, Bogumillik, Bogomilizm, Bogumilizm", C. VII, Maarif Basımevi, Ankara 1955, s. 165.

HALİM İŞİK

Kozmas'ın *Heretiklere Karşı Risale/Vaaz* adlı eski Slavca/Slavonca, eski Bulgarca ve Rusça dillerinde pek çok kez istinsah edilen eseri de Bogomiller'le ilgili ilk el kaynak değildir. Çar Simeon'un Ioan Ekzarh isimli yüksek rütbeli bir yöneticisi *Hexameron* isimli eserinde eski Bulgarca kaleme aldığı *Şestodnev (Šestodnev)*³ adlı bölümde Tanrı'nın büyük oğluna “şeytan” diyen heretiklere “Maniheistlere ve Putperest Slavlara” başlığında son derece ağır ve edep dışı üslupla hitap etmiştir.⁴

Avrupa'da kurucusu Bogomil'in salt ismi üzerine makalelerin kaleme alındığı, hakkında yapılan telif ve tercüme çalışmaları ile zengin bir edebî alanda bulunan, gerçekliğini Fransa örneğinde görebileceğimiz şekliyle üzerine sadece bibliyografik çalışmaların yapılabileceği hacimde bir geçmiş ve mirasa sahip kimliği ile dinlerin tarihini asırlar boyu meşgul etmiş bu tarikatın daha yakından anlaşılır kılınması öncelikle teolojik ve felsefî temelleriyle karşımıza çıkan “düalizm (seneviyye), gnostisizm (irfâniyye), heretik (aykırı/dinsiz)” temalarının bilinmesine bağlıdır. Biz burada anılan bu terimleri ana hatlarıyla kısaca anlamaya çalışacağız.

A. Düalizm

“Temelinde birbirine döndürülemeyen iki prensibin veya iki cevherin varlığına inanç bulunan her felsefî sisteme ad” olan düalizm (iki ile ilgili)⁵ kelimesinin köken teşkil eden yapısı ile âlemi nur ve zulmet olmak üzere iki ezeli aslın yaratıp yönettiğine inanan din veya mezheplerin düşünce okullarına verilen dinî-felsefî isimdir. Herhangi bir alanda birleştirilip bire indirgenemeyen iki karşıt ve bağımsız ilkenin varlığını ileri süren bu anlayış Batı dillerinde, Türkçe'de “ikicilik” kelimesiyle karşılanmaktadır.⁶

³ Bahsi geçen, Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitabı Eski Ahid'in ilk bölümü olan Yaratılış'ta (Tekvin) dünyanın altı günde oluşumu ile ilgili gelişmelerin anlatıldığı Hexameron adlı edebî türden bu adla (Hex.) anılan, eski Bulgarca kaleme alınmış eserin bir bölümüdür. P. Hamard, *Hexaméron* (bkz., *Cosmogonie mosaïque*), *Dictionnaire de la Bible*, tome deuxième (troisième)-première partie, C, G-I, Paris 1912, s. 689, s. 1034-1054.

⁴ Kalman Sass, “Bogomil Théophile (le prêtre)”, *Dictionnaire des religions*, (A-K/L-Z), Presses Universitaires de France, tome A-K, s. 226.

⁵ Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun oluşturduğu birlik siyaset teorisinde Avusturya-Macaristan Düalizmi adıyla da anılmaktadır. *Le Petit Larousse*, (PL), “gnostisisme”, Larousse, Paris 2000, s. 351.

⁶ Süleyman Hayri Bolay, “Düalizm”, *Felsefî Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, İstanbul 1990, s. 60.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

Grek felsefesinde madde ve ruh ikilemini dile getiren Anaksagoras (Doğ. MÖ. 497) ilk düalist düşünür kabul edilmekle birlikte felsefede bu anlayış Sokrat öncesi dönemde *görünüş-hakikat*, Eflatun'un varlık anlayışında *ezeli-ebedî fikirler*, Ortaçağ'da ise *Tanrı-ölümlü insan* karşıtlığında da görülür. Epistemolojide özne-obje ve duyu-duyumlanan, metafizik düşüncede Tanrı-âlem, ruh-madde ve iyi-kötü ikilemi söz konusu iken, mantıkta geçerli-geçersiz, doğru-yanlış, ahlâkta iyi-kötü gibi karşıt kavramlarla özetlenmektedir.

Dinler tarihinde düalizm, kâinatı yaratıp idare eden *nur-zulmet* veya *iyilik-kötülük* gibi temel prensiplere dayanmaktadır. Sümerler'in yer-gök tanrısı, eski Mısır'ın aydınlık-karanlık ikilemiyle farklılaşan Tanrı telakkisi, Çin geleneğinde evrendeki her şeyin oluşum ve dönüşümünün dayandırıldığı diyalektik zıt kutupluluğu ifade eden Yin ve Yang kavramı, Hind-İran kültüründe karanlık ve pasifliği simgeleyen Tamas ile aydınlık ve hareketi sembol edinen Satva ikiliği, farklı din ve geleneklerdeki karşıt temel prensiplerden bazıları temsil eder. Ancak dinler tarihçilerine göre en temel özellikleriyle düalist anlayış Zerdüştlüğe dayalı İran geleneğinde ve Hıristiyan gnostisizmde görülmektedir.⁷

B. Gnostisizm

Protestan anti-Katolik polemikleri bağlamında ilk defa 1669 yılında İngiliz filozof Henry More tarafından kullanılan gnostisizm terimi Milad öncesinin ilk üç asrındaki başlangıcından günümüze kadar değişik şekillerde etkisini devam ettiren son derece mistik ve gizemli dinî-felsefî bir hareketin adıdır. Geniş ve farklı anlamlarda kullanılması terim hakkında bütüncül bir tanımlama yapabilmeyi de zorlaştırmaktadır. Kavram eski döneme ait Hıristiyan heretiklerinin bazı türlerini ifade etmesinin yanı sıra felsefe, edebiyat, politika ve psikoloji gibi diğer alanlar için de önemli bir terim olma özelliğindedir.

Radikal düalizm öğretisi Yunanca asıllı bir kelime olan “*gnostikos*”dan türemiş,⁸ düşünce sistemi olarak “bilmek, bilgi, irfân” anlamına gelmektedir. Buradaki bilgiden maksat, akıl ve iradeden ziyade metafizik ve mistik bir sezgi yoluyla Tanrı ile ilişki ve deneyime dayanan

⁷ Mustafa Sinanoğlu, “Seneviyye (Düalizm)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 521.

⁸ *PL.*, “gnostisisme”, s. 480.

HALİM İŞİK

bilgidir. Gnostisizm, doğrudan kutsal ilhamın bir sonucu olarak, seçilen kişiye verilen sezgisel bilgi veya “gnosie”yi elde etmeye vurgu yapan “bilgi ve kurtuluş” öğretisi anlamına gelmektedir.

Arapça’da “irfâniyye” kelimesi ile karşılanan kavram, Tanrı, evren, dinî ve dünyevî yönüyle meydana gelen her türlü olay hakkında elde edilen bilginin kaynağının duyu ve akla değil, ilham ve sezgiye dayandığını belirten hem mistik hem de felsefî düşüncüyü ortaya koymaktadır. Dünyaya karşıtlığı, nefreti, dünyadan kaçışı simgeleyen, şahsî ve iç soyutlanma yoluyla dünyadan kurtuluşu belirten terimdir. Aynı zamanda Hıristiyanlığın ilk birkaç yüzyılında Roma İmparatorluğu ve Batı Asya’yı besleyen ortodoks olmayan mezheplerin pek çoğunun inanç ve uygulamalarına verilen isim olan gnostisizm’in, Hıristiyanlığın içerisinde gelişen ya da öncesinde bağımsız olarak varlık kazanan bir akım olup olmadığı hakkında alanın uzmanlarının farklı yaklaşımları bulunduğu görülmektedir. Bazıları gnostikleri Hıristiyanlığın ilk filozofları ve teologları olarak değerlendirmekte, gnostisizmi Yunan felsefesinin etkisi altında kalmış bir Hıristiyan teolojisi ve Hıristiyanlığın Helenize hali olarak görmekte görmektedir. Bu yaklaşıma göre gnostisizm Hıristiyanlık sonrası döneme ait bir fenomendir ve ancak Hıristiyanlık bağlamında anlaşılabilir özellik taşır.⁹

İnsan aklı ve düşüncesinin tarih boyunca karşılaştığı ve çözüm bulamadığı soruların başında “kötülük” problemi gelmektedir. Muvahhid din ve düşünce modelleri kötünün/kötülüğün ve Şeytan’ın da Tanrı tarafından yaratıldığını, dolayısıyla Şeytan’ın Tanrı’dan bağımsız bir varlık olmadığını, insanın özgür iradesiyle ikisi arasında tercihte bulunması zorunda olduğunu ifade eder.

İkinci görüşse Tevhidci görüşün aksine Tanrı ile Şeytan’ı iyi ile kötüyü ayrı ve birbirine zıd olarak ele alıp kötünün kaynağının Tanrı’nın dışında aranması gerektiğini vurgular. Buna göre kötünün yeri görünen bu dünyadır, maddî âlemdir; acılar burada çekilir, burada mutsuz olunur. Bu anlayışta “İyi Tanrı-Kötü Tanrı” terimleri ile değerlendirilen *kötülük* problemi “Eğer Tanrı ‘her şeye gücü yeten’ ve tamamen ‘iyi’ ise, dünyada neden sebepsiz bu kadar kötülük meydana gelmektedir? Eğer O, ‘her şeye gücü yeten’ bir varlık ise, bu gereksiz kötülüğü ortadan kaldıracaktır;

⁹ Harun Işık, “Gnostisizmin Genel Teolojik Arka Planı ve Tarihsel Gelişimi” *Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu*, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 25-27 Mayıs 2012, Malatya, s. 29-30.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

gerçekten ‘iyi’ ise kötülüğün meydana gelmesine de izin vermemesi gerekir algısı ile ele alınmaktadır. Tanrı’nın böyle davranmadığı bir fenomen olduğuna göre O’nun her şeye gücü yetmediği veya gerçekten iyi bir varlık olmadığı mı düşünülmelidir? Teistler böyle bir sonucun Tanrı ile aynı olamayacağı görüşünü vurgularken bu problemi mantık uygunluğunun bir gereği olarak düşünmektedir.

Hıristiyanlık’ta kötülük problemi Tanrı’nın, söz gelimi Eyüb peygamberi, hastalığı ile ilgili bir cezayı hak edici bir şey yapmadığını bilmesine rağmen böyle bir acıya müptelâ kılmasının sırrının başka yerlerde aranması gerektiği şeklindeki izah ile ele alınmaktadır.¹⁰ MS. II. asrın gnostik mitlerin ilk önce Maniheist düalizmi, devamında Bogomil ve Kathar mitleri vasıtasıyla yaygınlık gösterdiği dönem olduğu düşünülmektedir.¹¹

C. Heretizm

Etimolojik olarak Grekçe “hairesis” kökünden, iki ayrı alan ifade ederek, klâsik anlamıyla (bir şehri) “almak, fethetmek;” demek olan kelime diğer yanı sıra “seçim, tercih, istek, temâyül, özel tad” gibi mânalara gelmektedir. Yaygın olarak “Katolik inanca aykırı ve Kilise tarafından mahkûm edilmiş, Hıristiyan orijinli terim” tanımı içinde; din dışı olarak sözgelimi “bilim verilerine uygun düşmeyen, teâmüllerin dışında, bilimsel herezi/heretik” tanımları ile de giren anlamlar taşımaktadır.¹²

Anılan fiilden (hairesis) türetilen vezni ile “herezi yanlısı” anlamında “heretik kişi; heretik doktrin/öğreti” manalarına da gelmektedir. Bütün bunların dışında günlük genel alışkanlıklara aykırı, meselâ “kızarmış tavuğu portakal suyu eşliğinde yemek” örneği aynı kullanıma bir diğer örneklik teşkil etmektedir.¹³ Terim Eski ve Yeni Ahid’de klâsik anlamının dışında; “*İster İsraili olsun ister İsrail’de yaşayan bir yabancı olsun, biriniz Rabbe dilek adarsa ya da gönülden verilen sunu olarak yakmalık takdim etmek istiyorsa, kurbanınızın kabul edilmesi için kusursuz bir erkek sığır,*

¹⁰ Edward H. Madden, “Farklı Açılardan Kötülük Problemi”, (çev.) Sami Şekeroğlu, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 21, Ocak-Haziran 2009, s. 153, 157.

¹¹ Giovanni Floramo, *Gnostisizm Tarihi*, (çev.) Selma Baş-Bilal Baş, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 16.

¹² F. Prat, “Hérésie”, *Dictionnaire de la Bible*, tome troisième, premier partie, G-I, Paris 1912, s. 607.

¹³ *PL.*, “hérésie, hérétique”, s. 508.

HALİM İŞİK

*koyun ya da keçi sunmalıdır*¹⁴ ve bir Apokrif kitapta “*Bu anlaşma yürürlüğe girdiği zaman iki taraftan biri bazı şeyler eklemek ya da çıkarmak istiyorsa bunu yapmakta özgürdür ve bu değişiklikler her iki taraf için de geçerli olacaktır*”¹⁵ örneklerinde görüldüğü üzere geçmektedir.

İlk heretik Hıristiyan mezhep günümüzde mensupları kalmamış Batı kaynaklarında Marcionita (Marcion’a tâbi olanlar), Marcionite (Fr.), Marcionista (Lat.), Marcionites (İng.); İslâm kaynaklarında Merkûniyye/Merkıyûniyye adıyla anılan II. yüzyılda kurulmuş olan Marsiyonizm’dir. Hıristiyanlık tarihindeki en önemli heretik hareketlerden biri olan ve V. yüzyılın ortalarına kadar Roma İmparatorluğu sınırları içinde yaygınlık kazanan Merkûniyye mezhebinin zamanla Maniheizm’in içinde eridiği tahmin edilmektedir. Marcion’dan daha açık bir gnostik düalizmi ve zühd hayatını savunan Mani’nin öğretilerinin Merkûnîler tarafından kendilerine yakın görülmüş olması muhtemeldir. Öte yandan Marcion’un bazı öğretileriyle Mani’yi etkilediği de bilinmektedir. Marcion ferdin kurtuluşunu İsa Mesih’e iman etmeye bağlamasına rağmen inançlarında düalizmi esas alması ve zühd hayatına önem vermesi sebebiyle Kilise babaları tarafından gnostik heretik bir hareket olarak nitelendirilmiştir.¹⁶

Yeni Ahid’de “heretik” kavramının anlam ve pratik kullanımını isabetle yansıtan ifadeler “*Kilisede toplandığınız zaman aranızda ayrılıklar olduğunu işitiyorum ve buna bir parça inanıyorum. Çünkü Tanrı katında makbul olanların belli olması için aranızda fırkaların da olması gerekmektedir*”¹⁷ sözleriyle Pavlus’un bir mektubunda geçmektedir. Hıristiyan kutsal kitabına göre *bölünmeler* ne kadar acı ve onaylamaya değer olmasa da Tanrı’nın gözünde sadık olan ve olmayanları ayırt etmeye yaraması bakımından gerekli görülmektedir.¹⁸ “*Rabbimiz İsa Mesih’in ismiyle sizden rica ederim. Hepiniz uyum içinde olun, aranızda bölünmeler olmadan aynı düşünce ve görüşte birleşin. Bana aranızda çekişme halinde olduğunuz haberi verildi. Şunu söylemek istiyorum: Her biriniz ‘Ben Pavlus yanlısıyım’, ‘Ben Apollos yanlısıyım’, ‘Ben Kefas yanlısıyım’, ‘Ben Mesih*

¹⁴ Levililer 22/18-19.

¹⁵ I. Makkabiler 8/30. “Heretik” terimi ünlü bir Yunan klâsiğinde İskitlerin aşırılıklarına vurgu bağlamında geçmektedir; Bkz. Herodotos, *Herodot Tarihi*, (çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, Dördüncü Kitap, 1, s. 193.

¹⁶ Bülent Şenay, “Merkûniyye”, *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 207.

¹⁷ I. Korintliler 11/18-19.

¹⁸ I. Korintliler 11/18-19’un dipnotu, *Açıklamalı Kutsal Kitap*, Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2010, s. 1698.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

yanlısıyım' diyorsunuz. Mesih bölündü mü? Sizin için çarمیha gerilen Pavlus mıydı?"¹⁹

"Heretik" terimi yine Yeni Ahid'de on beşten fazla negatif vasıfla nitelendirilmiş olarak tanıtılmakta; bu özelliklere sahip olanların Tanrı'nın mirasına ortak olamayacakları vurgulanmaktadır: *"Benliğin işleri bellidir: Bunlar fuhuş, pislik, sefahat, putperestlik, büyüculük, düşmanlık, çekişme, kıskançlık, öfke, bencil tutkular, ayrılıklar, bölünmeler, çekememezlik, sarhoşluk, çılgın eğlenceler ve benzeri şeylerdir. Böyle davrananlar Tanrı'nın egemenliğini miras almayacaklardır."*²⁰

Yeni Ahid'in bir başka yerinde "heretik" terimi İsa Mesih'in, kendisine en yakın havârisi Petrus'un mektubunda şu sözlerle ifade edilmektedir: *"İsrail halkı arasında sahte peygamberler vardı; tıpkı sizin de aranızda yanlış öğretiyayanlar olacağı gibi. Bunlar kendilerini satın alan efendisini bile inkâr ederek gizlice aranızda yıkıcı öğretiler sokacaklar. Onları bekleyen yıkım da uyuklamaz."*²¹

Petrus'un ikinci mektubunda geçen bu ifadelerden hareketle "heretik" terimine şöyle bir açıklık getirilmektedir: Hıristiyan toplumunda bazen bünye içinde baş gösteren bazen de dışarıdan topluluğa müdahale eden "heretik" kişiler hakkında hem İsa Mesih hem havâriiler tarafından diğer Hıristiyanlara bazı uyarılarda bulunmaktadır. Pavlus'un sözlerinde²² en uzun ve detaylı anlatımıyla gördüğümüz ifadelere göre heretiklerin anlattıkları ve yaşantıları inananlara bile zaman zaman çekici gelebilmektedir.²³

Yeni Ahid'de havâriileri yakalatıp devletin cezaevine girmelerini sağlayan Yahudi Sadukî mezhebine bağlı kişilerin bu bağlamda heretik adlandırılmaları konu ile alâkalı bir örnek teşkil etmektedir.²⁴ Benzer bir

¹⁹ I. Korintliler 1/10-13; 3/3-5.

²⁰ Galatyalılara Mektup 5/19-21.

²¹ II. Petrus 2/1-3.

²² "Ben gittikten sonra sürüyü esirgemeyen yırtıcı kurtların aranızda gireceğini biliyorum. Hatta talebeleri kendi peşinden sürüklemek için sizin aranızdan da sapık sözler söyleyen kişiler çıkacak. Bunun için uyanık durun." (20/29-30). Ayr. bkz. Matta 24/9-25, Yahuda 4-19, II. Korintliler 11/3-4, I. Yuhanna 2/18-22, I. Timoteos 4/1-3, Koloseliler 2/16-23, Filipeliler 1/27-28, II. Petrus 2/9-10.

²³ *Açıklamalı Kutsal Kitap*, "Yanlış Öğretiler Yayanlar", Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2010, s. 1729.

²⁴ Resullerin İşleri 5/17-18.

HALİM IŞIK

başka örnekte terimin Yeni Ahid’de Ferisî mezhebi mensuplarından bazılarının “öteki milletlerden olanları sünnet etmek ve onlara Musa şeriatına uymalarını emretmek gerekir”²⁵ ifadelerinde ‘heretik’ adıyla unvanlandırıldığı görülmektedir.

Burada verdiğimiz iki örnek dışında yine Yeni Ahid’de, anılan unvan bir kategori elde etmek adına değinilmesi gereken bazı ipuçları da bulunmaktadır. Terimin Yeni Ahid’de ağırlıklı geçtiği aşağıdaki bölümlerden anlaşılmaktadır: “Biz şunu anladık ki bu adam dünyanın her yanında bütün Yahudiler arasında kargaşalık çıkartan bir fesatçı ve Nasrânî tarikatının elebaşlarından birisidir.”²⁶ “Kendilerinin tarikat dedikleri Yol’un bir izleyicisi olarak atalarımızın Tanrı’sına kulluk ediyorum. Aynı bu adamların kabul ettiği gibi hem doğru kişilerin hem doğru olmayanların ölümden dirileceğine dair Tanrı’ya umut bağladım.”²⁷

Bazı Hıristiyan yazarlar günümüzün inkâr gerçekliğinin arka planında burada anlatılan türden heretik aksiyonların olduğunu ifade ederler. Bu görüşü Antakyalı Aziz Ignatius’un²⁸ *Tralyanlılar*²⁹ adıyla buranın

²⁵ Resullerin İşleri 15/5.

²⁶ Resullerin İşleri 24/5.

²⁷ Resullerin İşleri 24/14-15. Benzer örnek için bkz. 28/22.

²⁸ Yeterli belgenin olmaması sebebiyle son derece az bilginin mevcut olduğu hayatı hakkındaki bilgiler, yazdığı mektuplardan oluşan Antakyalı Aziz Ignatius, Aydın, İzmir ve Manisa civarında yaşamış, ölümü bedeninin hayvanlara parçatılması, kemiklerinin kırılması, derisinin yüzülmesi, kanının Roma caddelerinden akıtılması gibi vahşice bir şekilde vuku bulmuştur. İkinci piskoposu olduğu Antakya’da bulunduğu yıllarda biri Lâtinçe diğeri Grekçe olmak üzere iki ad (Ignatius Theophorus) taşımış, İsa’nın havâirileri kabul edilen Peter ve Pavlus ile görüşmüştür. Kilisesinde ilâhi okunması geleneğini başlatmasıyla tanınmış, büyük kısmını cemaatinin heretik öğretilerden korunmasını sağlamak amaçlı, özel araştırma konusu olabilecek geniş alanda yer alan “Ignatius Mektupları” adıyla şöhret bulan mektuplarını İzmir piskoposu Polikarp, diğer bazı babalarına ve Romalı kiliselere de yazmıştır. Mektupları başta Yahudilik, Gnostisizm, Doketizm ve Valentinizm’e karşı yoğunlaşmış, bunlardan bir kısmını Manisa antik masallarını bırakamamış olmakla suçlamıştır. Ignatius, “İsa Mesih’in naturel bir bedene sahip olmayıp hayalet benzeri bir kişilik olduğunu iddia eden” Doketik ve diğer Gnostik öğretilere karşı İsa’nın orijinini, insan olarak doğduğunu, vaftizi, çilesi, çarmıhdaki ölümünü, ölüm sonrası dirildiğini ve görüldüğünü anlatmak istemiştir. Bu sebeple Doketiklere yazdığı mektuplarında İsa’ya ait bütün bu olgularda reel bir varlık olduğunu ve çarmıhdaki ölümünden sonra dirildiğini, havarilerine kendisine dokunmalarını istediğini, kendisinin bir hayalet olmadığını söylediğini ısrarla tekrar eder. Doketikler “haç”ın herhangi bir çapraz nesne olduğuna inanırken Aziz Ignatius’a göre gerçek inananlar İsa’ya ait tüm bu hakikatlerdeki çile ve ölümü anlamaya çalışır ve iman etmenin yanında O’nun etini ve kanını sığınak görürler. Hatta melekler gibi manevî varlıklar dahi İsa’nın haçdaki ölümüne inanarak kurtuluşa erebilirler. İsa Doketikler’in iddia ettikleri gibi görünüşten ibaret ise evrendeki her şey, şehitlerin acıları ve

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

halkına da yazdığı mektubunda Doketist tarikatı örneğine işaret ederek “*Bir heretik olan bu ve benzeri gruplardan uzak durulması*” gereğini vurgulamaktadır.³⁰ Heretik literatür adına bu türden oluşumlara ait kişiyi kast eden ifade Yeni Ahid’in bir yerinde şu sözlerle dile getirilmektedir: “*Akılsız tartışmalardan, soyağacı didişmelerinden, Kutsal Yasa ile ilgili çekişme ve kavgalardan sakın. Bunlar yararsız ve boş şeylerdir. Birinci ve ikinci uyarıdan sonra bölücü kişiyle ilişkini kes. Böyle birinin sapmış olduğundan ve günah işlediğinden emin olabilirsiniz; o kendi kendini mahkûm etmiştir.*”³¹

1. Bogomilizm’in Kuruluşu ve Doktriner Yapısı

a. Bogomilizm’in Kuruluşu

i. Bogomil Tarikatının Kurucusu: Rahip Teofil Bogomil

Bogomilizm’in kurucusu Rahip Bogomil [Eski Slavca Bogomilü], Bulgaristan’da Çar Petar (927-969; günümüzde Bulgarca söylenişinde Petir)’in iktidarı dönemlerinde yaşamış gnostik bir ruhbandır. Güney Slav dünyasının bu en büyük *hereziyarh*’ının³² zaman içinde kendi adıyla anılacak Hıristiyan tarikatının öncü fikir babasının hayatı ve şahsiyeti üzerine olan bilgiler son derece sınırlıdır. Tarihî gerçekliği bazı yazarlar tarafından kuşku ile karşılanırsa da Rahip keşiş Teofil Bogomil, Rahip Kozmas’ın (970’e doğru), *Heretiklere Karşı Vaaz* adlı XIII. asrın başlarında kaleme aldığı ünlü eserinde, *Çar Boril’in Sinodikti (Synodique du roi Boril)* adlı bir elyazma eserde adı geçenden, “*un quidam prêtre Bogomil, mais point aimé de Dieu*” (Papaz Bogomil, herhangi bir rahip fakat Tanrı’nın sevgi noktası) sözleriyle bahsederken ikinci elyazma eserde “*très sordide*

heretiklerin bizzat kendileri de görünümünden ibaret varlıklardır. “*Benim arşivim ve hayatım; haçı, ölümü, yeniden dirilmesi, acıları, tahta çıkışı İncil ile sabit olan İsa Mesih’den oluşmaktadır*” sözlerinin sahibi Antakyalı Aziz Theophorus Yahudiler ve Doketikler üzerinden bütün gnostiklerin Tanrı’nın iradesi dışında meydana gelmiş birer ayrıktır, kötü ot, inkâr ürünü keskin bir sapma ve sapkınlık olduğunu ifade eder. G. Bareille, “Ignace d’Antioche (Saint)”, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, tome septième, première partie, Hobbes-Immunités, (I-XVI), Libraire Letouzey et Ane, Paris VI 1927, s. 685-699.

²⁹ Rum Ortodoks Metropolitliği-Halep, el-Bişara Manastırı, *Tanrı Kuşanan Antakyalı Aziz İgnatyos*, (Türkçe çeviri, Peder İspir Teymur, Mersin Ortodoks Kilisesi Ruhani Reisi), Aziz İgnatyos Ölümünün 1900’üncü Yıl Kutlamaları, 2008, el-Bişara Manastırı Yayınları, Halep-2009, s. 39-42.

³⁰ Prat, “hérésie”, *Dictionnaire de la Bible.*, s. 608-609.

³¹ Titus 3/9-11.

³² Auteur et propagateur d’une hérésie; ayrılıkçı bir dinî hareketin yazar, hatip ve propagandisti. *PL.*, “hérésiarque” s. 508.

HALİM İŞİK

prêtre Bogomil” (Papaz Bogomil, çok iğrenç bir rahip) ifadelerinde görüldüğü üzere yüksek dozlu hakaret içeren sözlerle anmaktadırlar.³³

Bogomil adı Balkan yarımadasında gerek tarikatın fikirleri gerekse yaygın Yunanca isim Teofilos’un Slavca çevirisi olan anlamı ile üzerinde kelime oyunları yapılacak düzeyde bir zenginlik taşıyan isimdir. Bogomil dinî kültürünün asil bir Slav kökeninden geldiği herhangi bir kaynaktan dillendirilmemiş olması yanında hareketin ilk aktivitelerinin Makedonya’da başladığı akla uygun bir sonuç olarak görünmektedir. Konu ile alakalı XVI. yüzyıla ait bir bilgi, dinî ayrılıkçı (heretik) bazı eserleri kaynak göstermekte, aynı asra ait Rusça bir belge dışında hiçbir kaynak bulunmamaktadır. Bu belge muhtemelen Bulgar Çarı Petar’ın iktidarı veya biraz öncesindeki bir dönemde yaygınlaşmaya başlayan -Kozmas’a göre- Aziz Paul’un doktrini ile Maniheist senteze, *Sinodik (Synodique)* elyazması esere göre Pavluşçuluk (Paulicianisme) ve Maniheizm’den ayrı olmak üzere düzenlenmiş doktriner bir yapıya sahiptir. *Sinodik*, bu yeni tarikatın bazı önde gelen isimlerini Mikhail, Theodoros, Stephanos, Vasileos ve Petros olarak vermektedir. Bunlardan birinci isim (Mikhail) ile ilgili Bogomil’in yakın arkadaşı olduğu dışında bir bilgi yoktur. Anılan elyazma eserde (Vasileos) adlı vâizin Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos döneminde sürgün ve işkenceye maruz kaldığı belirtiliyorsa da bunun adı geçen Vasileos olamayacağı görüşü daha ağır basmaktadır. Mezhebe adını veren Bogomil’in hayatı ile ilgili verilen ölüm tarihinin de reel bir isabet taşımayacağını söylemek mümkündür.³⁴

ii. Bogomil (Bogomilü) Adı Üzerine Eski ve Yeni Yorumlar

Bogomil tarikatının ilk dönemlerinden itibaren bu ismin semantik anlamı ile ilgili çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bunlardan en klâsik polemolojik değerlendirmeler aynı zamanda tarikat üzerine en ciddi çalışmaları yapmış olan Rahip Kozmas’ın *Yeni Sapkınlık Üzerine Konuşma (Discours sur la nouvelle hérésie)* adlı eserde geçen bir yazısının şu örneğinde görülmektedir: “Bogomilü [*milü*; Tanrı’nın sevgilisi/sevdiği] adlı bir rahip vardır fakat gerçekte Tanrı’ya sevgili (*Milü*) değil, Bulgaristan’da heretik konularda vaaz vermeye başlayan ilk papazdır.”

Bu isim ile ilgili yapılan formel yorumlar Tanrı (Bogü) anlamına gelen kelimenin sonuna *milü* sıfatının ilâve edilmesiyle elde edildiği fark

³³ Sass, “Bogomil Théophile (le prêtre)”, A-K, s. 218.

³⁴ Sass, “Bogomil Théophile (le prêtre)”, A-K, s. 218.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

edilmiş, ismin bünyesinde Grekçede [Θεόφιλος] kullanılan ve “Tanrı’ya sevgili olan” ve “Tanrı’nın sevdiği” anlamına gelen kelime ile ilişkili olduğu ifade edilmiştir.³⁵

Bu yorum 1945 yılında *milŭ* kelimesinin esasen eski Slavca dilinde bir sıfat olduğu ve “sevdiği/sevgili” anlamı taşımadığını, bunun aksine “kötü, iğrenç, acınacak kişi; Fr. pitoyable;” mânasına geldiğini iddia eden ünlü Fransız Slavist ve filolog André Vaillant’a (1890-1977) aittir. Bunun anlamı Bogomilŭ kelimesinin takma bir isim ve “Tanrı acısın; que Dieu en pitié” veya “Tanrı’ya yalvaran; qui supplie Dieu” mânâlarına gelen bir kelimedir. Diğer taraftan bu son yorum yukarıda geçen analizden daha eski tarihli ve Bizans heretizmi araştırmacılarının da onay verdiği bir yaklaşımdır. XI. asrın başlarında konu üzerine yazdıkları ile tanınan, İmparator Aleksios I. Komnenos’un gözdesi Bizanslı polemist keşiş Euthymios Zigabenos’a (Fr., Euthyme Zigabène; 1050-1120) göre tarikatın adı Bulgar dilinde *milan*, *miluj*, *miloy* telâffuzu ile söylenmektedir. Aynı iddiayı Grek tarihçisi Niketas Khoniates (1155-1217), *Tarih* [Historia (Χρονική διήγησις)] adlı eserinde, bundan üç asır kadar sonra XIV. yüzyılda bu defa Konstantinos Armenopoulos da eserinde dile getirmişlerdir. Kelime bütün Slav dillerinde ‘sevgili, sevimli’ anlamına gelir ve sadece Kilise Slavcasında bundan mülhem ‘merhamet edilen’ benzeri bir anlam kazanmıştır. Zira Tanrı’nın sevdiği kimse, merhamet ettiği kimsedir.

iii. Bogomil İsminin ‘Sevgili’ Anlamından ‘Acınacak Kişi’ Anlamına Semantik Değişimi

Bogo-milŭ tabirinin ikinci kısmını oluşturan *Milŭ* ekinin Hıristiyan teolojik literatürü gramerinde “acımaya değer” anlamına isabet eden bir muhteva taşıdığı uzak bir realite değildir. Bu anlayış *pomilui ny* ritüeli formülünün (*po-*)*milovati* olarak adlandırılması, *milosti* (izzet, şan) veya *milosrŭdŭ* (esirgeyen, bağışlayan; Fr. miséricordieux) örneklerinde Latineden türeyen “misericors” köken kelimelerinde görüldüğü üzere sabit bir kullanım değer ifade etmektedir.³⁶ Buna karşılık kelime eski Slavcada olduğu kadar farklı işaretlerden anlaşıldığı üzere yeni dönemlerde oluşturulan ve diyalektik bir zeminde yer aldığı anlaşılan bir kelimedir. *Milu* adının kullanımına eski dönem temâyülünde de rastlanmakta; Miloslavŭ, (Miloslav) örneklerinde olduğu gibi kullanıldığını görmekteyiz. Buna

³⁵ Sylvain Patri, “Le nom de Bogomilŭ”, *Slavica occitania*, Toulouse, 2003, s. 17.

³⁶ Patri, “Le nom de Bogomilŭ”, s. 18.

rağmen bazı Slav dil uzmanlarının ifadelerine göre bu örneklerden hareketle *Milŭ* kelimesinin içeriğinde “acıma, merhamet” anlamları bulunmamaktadır. Ancak İncil literatürü ve Hıristiyan dogması taşıyan karakteriyle kavram (*milŭ*), “sevgili, sevilen” anlamından “kötü, iğrenç, acınacak kişi” anlamına kaymış ve eski Slavca asıllı olmasından kaynaklanmış bir anlam zemininde olabilir. *Milŭ* kelimesinin konu ile ilgili olarak daha fazla kullanılmasının yanında diğer bütün kavramlar özellik olarak Hıristiyan terminolojisinde bir anlam ifade etmektedir. Yukarıdaki sığata isim teşkil eden kelime olan *Bog*, Tanrı anlamında, bütün Slav dillerinde ortak kullanılır ve kavram (Bogomilŭ) bir bütün olarak “Tanrı’yı seven, Tanrı tarafından sevilen” anlamına gelmektedir.

iv. Slavca İsim Kompozisyonunda İnan Modeli

Bogomilŭ kelimesi semantik anlamıyla Grekçedeki [Θεόφιλος; Theophilos] kelimesine çok benziyor olsa da bu benzerlik Bogomilŭ kelimesinin buradan kopya olduğu anlamı taşımamaktadır. Slav dillerinde Grekçeden alınan kopya terkip/tamlamalarını İncil uzmanlarının oluşturduğu kullanım biçimi olarak düşünmek gerekir. Buradan alınacak sonuç itibarıyla Bogomilŭ kelimesi salt Slavca bir ifadedir.³⁷ İnan’da N-zušta (N’in sevdiği;) tamlamasının Bogomilŭ’daki içeriğe benzeyen bir yanı bulunmaktadır. Bu kullanımın en eski örnekleri diyebileceğimiz *daēuuō zušta* (tanrıların sevdiği kişi) ve *ašō zušta* (Arta’nın sevdiği) terkipleri, eski Fars dilindeki bir başka kullanım örneği olarak Fars mitolojisinde, dağıtan, bölüştüren, refahın ve sağlığın koruyucu tanrısı *baga* üzerinden yapılan *Baga-dušta*, telâffuza damak sesi (palatalisation) vermek suretiyle söylenen *Baga-zušta*, Ermeni papirüs elyazmalarında, Akkadca metinlerinde *Ba-ga-zu-uš-tú* imlâ ve telâffuzu ile karşılanmaktadır. Böylece *Bogomilŭ* ile *Baga-zušta* arasındaki semantik benzerliğin, terimlerin ilk düzenlendiği devirlerde Slavcaya İnan kültüründen geçmiş formel bir yakınlık olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla *Bogo* ve *milŭ* terimlerinin oluşumunun İnan etkisinin Slavca üzerindeki bir yansıması olarak da düşünülebilir yanı olduğu mantıktan pek uzak değildir.

Eski Slav dillerinde birçok kullanım biçimiyle görülen *Bog* kelimesi mücerred anlamda (bogoavlenije, bogočistije, bogorazumije), müşahhas anlamda (bogočitič, bogonosič, bogoslovič, Bogorodica) örneklerinde görüldüđu üzere sadece Grekçeden alınmadır ve bu kullanım *milŭ* kelimesi

³⁷ Patri, “Le nom de Bogomilŭ”, s. 18-19.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

ile sınırlı değildir.³⁸ Diğer taraftan *milū* ile oluşmuş kullanımların tamamında üzerinde vurgu yapılan terim, kelimeye tamlanan *Bogo* olmuştur. Bunun problemi çözümlenebilecek bir başka örneğini Bagabanda (Tanrı ile ilişkili olan), Bagawrāda (Tanrı'ya ulaşan), Bagabuxša (Tanrı'nın hizmetinde olan), Bagazbāta (Tanrı'ya yakaran) ifadelerinde görmekteyiz.

Bu tezlerin iddiasına göre tarikatın kurucusunun adı olan Bogomilū, taşıdığı [Tanrı'yı seven/Tanrı'nın sevdiği kişi] anlamıyla Slavca değil İran kökenli bir kullanım olmaktadır. Ünlü Fransız tarihçi ve filolog Émile Benveniste'nin, eserinde³⁹ belirttiği üzere, 60 kombinasyon ve kompozisyon arasında aralarında spesifik Farsça bir form olan *Bagadušta* telâffuzu dâhil olmak üzere Bogomilū, Farsça asıllı bir kelimedir, bu tür terkip/tamlamalar kişi ile bir kutsalın birlikteliğinin ifade ettiği bir armoni de oluşturmaktadır.

v. Slavlarda Maniheist Sözcüğü

Bütün bu tesbitlerden sonra Bogomilū kelimesi ile bu adı taşıyan şahsiyetin İran dünyasında tarihî ortak bir orijinde bulunduğu ve Bogomilizm, Maniheizm'in *avatara'sı*⁴⁰ olarak algılansa da tarihî bilgiler bilhassa Fransız Dinler Tarihçisi Henry Charles Puech'un (1902-1986) *Besēda (Söyleşi)* adlı muhteşem çalışması ışığında doğrulanmamaktadır.⁴¹ Bogomil doktrininin varlığına adı geçen çalışma dâhil hiç bir öncü kaynak tarafından VI. asrın Balkanlarında işaret edilmemekte, ancak X. asrın başlarında İran Maniheistleri ile irtibat halinde olduğu bilgisi verilmektedir. Buna göre bu yeni heretik grup Bulgaristan topraklarında kötülük prensibinin pozitif olgusunun tanımı ile varlık göstermiş, düalist prensibi

³⁸ Patri, "Le nom de Bogomilū", s. 20.

³⁹ Émile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Gallimard, Paris 1966, s. 97-98.

⁴⁰ İlâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi anlamında bir terim. Kürşat Demirci, "Hulûl", *DİA*, İstanbul 1998, C. XVIII, s. 341. Hinduizm'de, meydana gelen, inancın zayıflaması ve yok olması gibi dinî değişimler yanında sosyal, kültürel, ekonomik gelişmelerde oluşan tıkanmalar ve ümitsiz haller *avatara* inancını ortaya çıkarmış ve dinî bir yapıya büründürmüştür. Hiçbir şeye muhtaç olmayan Tanrı'nın bedenlenmeye de ihtiyacı yoktur. Fakat kendisine sevgiyle bağlanan kimseler için beden almakta ve bazı amaçları yerine getirmek üzere onların arasına karışmaktadır. Hindu kutsal metinlerine göre Tanrı Vişnu'nun *avatara* olarak yeryüzüne inmesinin sebepleri kötü gidişi ortadan kaldırmak, evreni korumak ve buradaki varlıkları huzura kavuşturmak, şeytanî varlıklarla mücadele etmek, metafizik varlıklara yardımcı olmak için düzensizliği yok ederek düzeni yeniden sağlamaktır. Cemil Kutlutürk, "Hinduizm'e Göre Tanrı Vişnu'nun Yeryüzünde Bedenlenmesinin (Avatara/Hulûl) Temel Nedenleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55, 1 (2015) s. 145, 151, 153.

⁴¹ Patri, "Le nom de Bogomilū", s. 21.

HALİM İŞİK

temaları ile varlığını sürdürmüş, Bizans İmparatorluğu dönemlerine kadar uzanmış, doğu eyaletlerinde varlığını göstermiş, Messalyanizm ve Pavlusçuluk'dan etkilenmiştir. Kısa süre içinde kaynaklarda da yeni bir kişi ve inanç adıyla Balkan yarımadasında varlığını hissettiren neo-manihesit bir tarikat olarak yaşamış, Patrik Teofilakt'ın (933-956) Bulgar Çarı Petar'a yazdığı bir mektubunda Bogomilizmi Manihesit ve Pavlusçuluk'un bir karışımı tarikat olarak tanımlamaktadır.⁴²

b. Bogomil Hareketinin Doktriner Yapısı

Bogomilizmin öğretisinin tam olarak ne olduğu konusunda otantik kaynak yoktur. Öyle ki bu inancın adının ne olduğu ile ilgili spekülasyon dahi yapılmaktadır. Konu ile ilgili sadece bir Sırpça metinde Bogomil ismi geçmektedir. Vjekoslav Klaić'e göre (Povijest Bosne do Propasti Kraljevsta, Zagreb 1882) Bosna'daki heretikler İtalya'daki gibi patarenler adını taşımaktadır. İtalyanca kaynaklardan biri dışında tamamı anılanları düalist olmakla itham ve suçlayıcı üslûbla anar. 1203 Bila Ovası şurası konu ile ilgili kısmen fikir vermektedir. Burada Katolik Kilisesi'nin tanınması, Eski Ahid'e inanılması, haç dikilmesi, günah çıkartılması, oruç tutulması, manastırlarda kadın ile erkeklerin ayrı mekânlarda kalmaları kararları alınmıştır. Böylece Bosnalılar'ın Katolik Kilisesi'nin dayattığı İncil'e inanmadığı gibi kiliselerdeki heykel ve tasvirleri de ortadan kaldırdıkları da anlaşılıyor, ki bunun köklerini Bizans'ta iki asır boyunca süren "tasvirkırıcı" harekette bulmak mümkündür. Bogomiller Hz. İsa'nın sadece bedeniyle öldüğünü ve gerçekte yaşadığına inanmaktadır. Burada da İslâm inancıyla bir uyuşma vardır. Kendilerini İsa Mesih'in gerçek takipçileri, papanın değil, aziz Petrus'un halifesi olduklarını kabul ederler. Bu bakımdan Katolik ve Ortodoks mabedlere şeytanın sinagogları adlandırıldıkları.⁴³

Ortaçağ tarihi boyunca Balkanların Hıristiyan dünyasında ortaya çıkan birçok dinî ayrılıkçı hareket arasında, yarı-binyılcı⁴⁴ görüş tarafından

⁴² Patri, "Le nom de Bogomilü", s. 21-23.

⁴³ Osman Karatay, "Ortaçağ Bosna Toplumuna ve Bogomillik Meselesi Üzerine", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul 2005, s. 381-382.

⁴⁴ Hıristiyan dünyasında en iyi bilinen eskatolojik mitoslardan biri olan *binyılcılık* Yeni Ahid'in Vahiy kitabına dayanmaktadır. Burada anılan bin yıllık kesintisiz krallık havâri ve azizlerle birlikte geçirilecek olan bin yıl birçok Hıristiyan millenarianist için ilham kaynağı olmuştur. Kitabın yazarı olduğu sanılan Yuhanna burada anlattığı mitolojik rüyasında elinde dipsiz derinliklerin anahtarı ve büyük bir zincir olan bir meleğin gökden indiğini görür. Bu meleğin ejderhayı yani, İblis veya Şeytan denilen yılanı yakalayıp bin yıl boyunca bağlı tutar. Bu süre tamamlanıncaya kadar milletleri bir daha saptırmaması için onu dipsiz derinliklere

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

desteklenen çeşitlilikte düalist mezheplerden, kısmen farklı dogmatik inançlar, kimliksiz, yarı kimlikli, palyatif doktrinler yarımada'nın değişik yapısı içinde hoşgörüye maruz kalanlarından işkenceye uğrayanlarına kadar varlık göstermiştir. Diğer taraftan Bogomillerin doktrinini sistematize etme girişimi devirlere ve varlık sergilediği ülke ve bölgelere göre farklılık arz ettiğinden daha çok suçlayıcı ve soyut yorumlarla değerlendirilmiştir. Tarikatın inanç birimlerine ait temeller, mezhebin kurucusu, bağlıları, organizasyonun işleyişi çok derinlik ve farklılıklar ifade etmiş; buna karşılık aynı muhâlefet, Bogomiller gibi bir tarikatın yanında karşı görüşteki yazarlar, Papaz Kozmas'tan Kardinal Juan Torquemada'ya⁴⁵ kadar kişiler adına da vuku bulmuştur.

Genel kaide olarak kabul edilir ki bir doktrin tarih bazen gizli bazen Yakın Doğu'nun gnostik akımlarının düalizmin örneklerinde yaygın pratiklerini bulduğumuz Hıristiyanlık ile yapılan yüzleşmeler sonrası değer ifade eder. Bir hareketin ilerlemesi ve genişleme kaydetmesi, programının büyük kitlelerce onanması, bağlı misyonerlerinin yerleşik, resmî, ortodoks görüşler olarak icraatta bulunması, hissedilmiş dış etkiye işaret anlamı taşımaz; bunun için üzerinde bulunulan zeminin kabul edilebilir ve bağlı kitleler tarafından izleniyor olması gerekir. Bu özellik Bulgaristan ve Bosna'da farklı düzeylerden değişik metotlara kadar bu toplum/cemaat(ler)i üreten iç ve dış etki şartlarının konumuna göre bir özellik taşımaktadır. Rahip Bogomil ve bağlılarının vaaza başladıkları ilk dönem İnciller, kiliselerinin inşa ve resmî Kilise hiyerarşisi ve siyasî otorite gibi yapılarla ilişkiler ekseninde devam eden bir sürece denk gelmektedir.

Patrik Teofilakt'ın bir mektubuna (missive) göre Rahip Kozmas'ın (*Dinî Heretiklere Karşı Vaaz*)⁴⁶ adlı eserinde kozmolojik düalizm, anılan

atar ve buraya kapatıp girişi mühürlür. Bin yıl geçtikten sonra kısa bir süreliğine serbest bırakılması gerekir. Bu nedenle İblis öldürülmez sadece etkisiz hale getirilir; kötülük kaynağı belli bir dönem için etkisiz duruma getirilmiş olur. Eyüp Baş, "Binyılcılık ve Osmanlı Toplumunda Hicrî Milenyum Kıyamet Beklentisi ile İlgili Bazı Veriler", *Dinî Araştırmalar*, Cilt: 7, Sayı: 21, Ocak-Nisan Ankara 2005, s. 166.

⁴⁵ Hıristiyanlık'tan uzaklaşan veya dinî esaslara aykırı davranan kimseleri cezalandırmak için kurulan Katolik Kilise mahkemeleri olarak tanımlanan Engizisyon mahkemeleri engizitörlüğüne 1485'den itibaren getirilen Tomás de Torquemada döneminde heretik tarikatlar payını ateşte yakılma cezaları dâhil olmak üzere her türlü baskı, işkence ve zulüm görmüştür. Geniş bilgi için bkz. Kürşat Demirci, "Engizisyon", *DİA*, C. XI, İstanbul 1995, s. 240.

⁴⁶ Anılan eser ile ilgili olarak bkz. André Vaillant, "Le Traité contre les Bogomiles du prêtre Cosmas", *Revue des Études Slaves*, t. XXI, 1944, fasc., 1-L.

HALİM İŞİK

heretik grubun başlıca enstrümanıdır. Bu enstrüman evreni yaratan semavî unsurlar ve yerkürede bulunan her şeyin kendisine ait olduğu Şeytan inancı üzerine inşa olunmaktadır. Diğer taraftan Bogomilizm, tezlerini Yeni Ahid’de İsa Mesih’in bizzat ağzından “kaybolan oğul” metaforunun anlatıldığı ifadelerden almaktadır.⁴⁷

Günümüzde resmî Hıristiyanlık’ın etkisi altında gücü yok olan Bogomil düalizminin başlangıcında, eşit manevî kuvvetlerin karşıtı olan iki prensibin teşkil ettiği zıtlık anlayışı hâkimdir. Bu zıtlıkları oluşturan unsurlardan biri “İyi prensip”, diğeri ise “Kötü prensip” adıyla anılmaktadır. Yeni Ahid’den yukarıda verdiğimiz “oğul” metaforunda adamın büyük oğlu iyi prensip/Melek/İsa Mesih’e işaret ederken diğer oğul ise Şeytan’a telmih taşımaktadır.

Bogomil düalizminin Yeni Ahid’deki (Luka 16/1-9) bir başka anlam zemini İsa’nın, öğrencilerine anlattığı “düşük melek” ve “sadakatsiz kâhya” metaforunda geçtiği kabul edilir. Kötü ruhun düşüklüğü Baba Tanrı tarafından belirlenmiş mukadder bir haldir. Sicilyalı Grek polemist yazar

⁴⁷ İsa, “Bir adamın iki oğlu vardı” dedi.“Bunlardan küçüğü babasına, ‘Baba’ dedi, ‘Malından payıma düşeni ver bana.’ Baba da servetini iki oğlu arasında paylaştırdı. Bundan birkaç gün sonra küçük oğul her şeyini toplayıp uzak bir ülkeye gitti. Orada sefahat içinde bir hayat sürerek varını yoğunu çarçur etti. Delikanlı her şeyini harcadıktan sonra, o ülkede şiddetli bir kutluk baş gösterdi, o da yokluk çekmeye başladı. Bunun üzerine gidip o ülkenin vatandaşlarından birinin hizmetine girdi. Adam onu, domuz gütmek üzere otlaklarına yolladı. Delikanlı, domuzların yediği keçiboynuzlarıyla karnını doyurmaya can atıyordu. Ama hiç kimse ona bir şey vermedi. Akli başına gelince şöyle dedi: ‘Babamın nice işçisinin fazlasıyla yiyeceği var, bense burada açlıktan ölüyorum. Kalkıp babamın yanına döneceğim, ona, Baba diyeceğim, Tanrı’ya ve sana karşı günah işledim. Ben artık senin oğlun olarak anılmaya lâyık değilim. Beni işçilerinden biri gibi kabul et.’ Böylece kalkıp babasının yanına döndü. Kendisi daha uzaktayken babası onu gördü, ona acıdı, koşup boynuna sarıldı ve onu öptü. Oğlu ona, ‘Baba’ dedi, ‘Tanrı’ya ve sana karşı günah işledim. Ben artık senin oğlun olarak anılmaya lâyık değilim.’ “Babası ise kölelerine, ‘Çabuk, en iyi kaftanı getirip ona giydirin!’ dedi. ‘Parmağına yüzük takın, ayaklarına çarık giydirin! Besili danayı getirip kesin, yiyelim, eğlenelim. Çünkü benim bu oğlum ölmüştü, hayata döndü; kaybolmuştu, bulundu.’ Böylece eğlenmeye başladılar. Babanın büyük oğlu ise tarladaydı. Gelip eve yaklaştığında çalgı ve oyun seslerini duydu. Uşaklardan birini yanına çağırıp, ‘Ne oluyor?’ diye sordu. O da, ‘Kardeşin geldi, baban da ona sağ salım kavuştuğu için besili danayı kesti’ dedi. “Büyük oğul öfkeleni, içeri girmek istemedi. Babası dışarı çıkıp ona yalvardı. Ama o, babasına şöyle yanıt verdi: ‘Bak, bunca yıl senin için köle gibi çalıştım, hiçbir zaman emrinden çıkmadım. Ne var ki sen bana, arkadaşlarımla eğlenmem için hiçbir zaman bir oğlak bile vermedin. Oysa senin malını fahişelerle yiyen şu oğlun eve dönünce, onun için besili danayı kestin.’ Babası ona, ‘Oğlum, sen her zaman yanımdasın, neyim varsa senindir’ dedi. ‘Ama sevinip eğlenmek gerekiyordu. Çünkü bu kardeşin ölmüştü, hayata döndü; kaybolmuştu, bulundu!’” Luka 15/11-32.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

Petro'nun *Historia manichæorum qui Pauliciani dicuntur* adlı eserinde Pavlusçuluk ve Patrik Teofilakt'ın erken dönem Bogomiller üzerine yazdıklarının aksine Kozmas'a göre paralel ve birbirinden bağımsız iki prensip -kendisinde hiyerarşik üstünlüğün daha fazla olduğu- oğul olsun, hizmetkârı olsun bu yaratıklardan biri Tanrı ile tezat teşkil etmektedir.

Papaz Bogomil'in doktrininin ilk manifestoları ile X. asrın sonundaki görüşleri arasında hiçbir fark olmadığı görülmektedir. Doktrininin temeli, dünyanın şeytan tarafından yaratıldığı görüşünde olan bütün düalist temayüllerce desteklenmiştir. Bogomil başlıca düalist kozmoloji anlayışını Pavlusçuluk'un yüceltmeye devam edecekleri "bithéiste"⁴⁸ öğretisini dışarıda bırakarak bazı farklarla bu nokta üzerinden yeniden ele almıştır. Bogomil düalizminin en karakteristik özelliği İsa Mesih'in şahsiyeti ile ilgili radikal temeller üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Yeni Ahid'de geçmekte olan "kâhya" (Luka 16/1-9) parabolü meseleye yeterince ışık tutmaktadır. Kozmas buradan hareketle tarikat hakkında "*Bunlar Efendimiz İsa Mesih'i sevmemektedirler*" ifadesini kullanmaktadır.

Çar Boril'in (ikt., 1207-1217) *Sinodik* adlı eserinde Mesih'e yönelik doketik⁴⁹ bir Hıristiyan bakış açısı hâkimdir. Bogomillere ait

⁴⁸ Kâinatın sebebi/yaratıcısı olduğuna inancın yanında Tanrı'nın, Bir, aynı zamanda şahsına ait iki kişilik üstlendiğini vurgulayan doktrin. *PL.*, "théisme", s. 1006.

⁴⁹ Docétisme, Grekçe "dokêtai" kökünden Batı dillerine "görünüş, görünüm" anlamıyla yansıyan Gnostik düşünceye ait bir terimdir. İsa Mesih'in doğumu, beşer naturası, hayatı, acıları, ölümü, yeniden dirilmesi gibi niteliklerinin İncillerin ve Kilise öğretilerinin geliştirdiği doktrin ve kabullerin tümüyle bir görünüm, illüzyon ve aldatmacadan ibaret, kabul edilemez olduğunu savunan düşüncedir. Karakteristik bir Gnostik model olan Doketizm Hıristiyanlığın ilk iki asrında yaşamış, asıl dinin kendilerine ait olduğu iddiası ile varlık göstermiştir. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna inanmanın kabul edilir yanının olmadığını, enkarnasyon ve kurtuluş öğretisi üzerinden iddia eder. Doketiklerden bazıları İsa'yı her hangi bir insan kabul ederken Justin'e göre Yusuf ve Meryem'in oğlu 12 yaşına kadar sadece çoban idi. Karpokrates, İsa Mesih'in Yahudilik içinde yetişmiş, Eski Ahid'e düşman, vaazlarında Musa şeriatı aleyhine konuşmalar yapan bir vâiz olduğunu söylerken; Kerinthos'un düşüncesinde İsa'nın Ürdün nehrinde vaftiz edilmesinden önceki sıradan beşer, buradan itibaren Kurtarıcı Mesih'e evrilmiştir iki ayrı dönemi vardır. Justin, İsa'nın karakterinin resmî Kilise kaynaklarının dayatmasının aksine mucizelerden uzak, kurtarıcı olamayacak herhangi bir beşer olarak tanımlamaktadır. Bu düşüncenin önde gelen şahsiyetleri, her birinin kendine mahsus değerlendirme modelleri ile Efsuncu Simon, Saturnin, Vasili, Valentin, Irineus, Marcion ve sonraki devirde Mani (Manès)'dir. Bunlardan II. asır sonlarında yaşamış Aziz Irineus'un görüşleri daha sistematik ve örneklik taşıyabilecek değerdedir. Buna göre: 1. Beşer İsa vaftiz ile edindiği Mesih unvanı ve şahsında hiçbir şekilde cereyan etmemiş çarmıh anlayışı öncesi dönem itibarıyla saygı değer bir yolcudur. 2. Dünyaya gelişi, hayatı ve ölümü kesinlikle bir görünümünden ibarettir. 3. İsa'nın bedeni

HALİM İŞİK

kanonizasyonun kutsal metinleri özellikle İnciller ve Resullerin İşleri'nin spesifik yorumları; İsa Mesih'in mucizeler ışığında anlatılan dünya serüveni tamamen sembolik ve alegorik bir kimliğe büründürülmüştür. Haç kültürünü de reddeden Bogomillere göre İsa'nın şahsına isnad edilen çarmıhta can vermesi, tekrar dirilmesi, göğe yükseltilmesi türünden anlatılan mucizelerden hiçbiri gerçekte vuku bulmamıştır. Kutsal Kitap'daki yazılar, İncil yazarlarının anlattıkları her şey kişiye ait hayal ürünü şeylerdir. Söz gelimi ekmeğin ikiye bölünmesi⁵⁰ ritüeli tamamen sembolik anlamlar taşımakta; beş ekmeği, dünyevî ve mucizevî anlamıyla değil dört İncil ile Resullerin İşleri olarak yorumlamaktadırlar.

Bu geleneklerden oluşan Vaftiz ve ekmek-şarap ayinleri Bogomiller tarafından asla benimsenmemektedir. Bogomiller Vaftiz âyinine salt sudan başka bir değer ifade etmeyen, ekmek-şarap ayinini yoğun semboller içine gömülmüş, insan ruhunda herhangi bir derinlik oluşturmayan akılsız rasyonalizmin ve Pavlusçuluk'un sapkın boyasına bürünmüş; geniş Hıristiyan kitleleri etki altında tutan bir hacime ulaşmış anlamsız pratikler olarak görmektedir.

Bogomiller için bütün bunlardan geriye dua ve çile ritüelleri kalmıştır. Dua adına Pater⁵¹ (Babamız) ilâhisi özellikle gece vaktinde ellerin göğe açılması edasıyla önem taşımaktadır. Kilise'nin resmî tavsiyesinde tevbe sakramenti cemaatin iki üyesi arasında da yapılabilir yalın bir değer taşır. Bogomiller bayramları kutlamazlar, aksine gösterişten uzak bir üst değer taşıdığından uzun süreli oruç tutmaya kıymet verirler. Kilise'nin kuruluşu, kiliseler, hiyerarşi, azizlerin ve ikonların özel tarihleri ile ilgili kutlama eylemlerine şeytanın planlaması gözüyle bakarlar. Geç dönemlerde ikona kırıcı (iconoclaste) İmparator V. Konstantin Kopronimos'a (741-775) göre bu hareketin oluşumuna karakter kazandırmış olduğundan yüksek seviyede değer yüklemektedirler.

yalnızca görüntüye aittir, acı çekmeye kabiliyetli fakat ne müşahhas bir varlık ne de Bâkire Meryem'den olma değil, Meryem'den doğan bir beşerdir. 4. Çarmıhın üzerinde ölen bir insan vardı, yalnız bu, İsa Mesih değil, siması kendisine benzetilmiş olan Kireneli Simon'dur. G. Bareille, "Docétisme", *Dictionnaire de Théologie catholique*, tome quatrième, première partie, dabilon-dimçerites, Paris 1939, s. 1484-1486.

⁵⁰ Matta 14/13-21, Markos 6/30-44, Luka 9/10-17, Yuhanna 6/26-59.

⁵¹ [Bunun için siz şöyle dua edin: 'Göklerdeki babamız/İsmin mukaddes olsun/Egemenliğin gelsin/Gökte olduğu gibi yerde de senin iraden olsun/Gündelik ekmeğimizi bize bugün ver/Ve bize borçlu olanlara başıladığımız gibi/bizim borçlarımızı bize başısla/Ve ayartılmamıza izin verme/Bizi kötülerden kurtar/Çünkü egemenlik ve kudret ve yücelik sonsuza kadar senindir. Amin.] Matta 6/9-13; Luka 11/2-4.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

Bogomillere göre bütün bu tezler toplumun profan kültür oluşturmasının yolunu da açmıştır. Kötülükleriyle şeytanın ortakları gördükleri krallar ve yüksek rütbeli makam sahibi kişilere itaat etmemeyi vaaz ederken, bütün dünya menfaat, çıkar ve ihsanlarını reddederler. Resmî Ortodoks ideolojik görüşlere, rahip hiyerarşisine ve siyasî iktidar temsilcileri ve erklerine tamamen karşı oldukları için rahip Bogomil'in çağdaşı olan vaiz Kozmas tarafından şiddetle tenkit edilir.⁵²

Çürümüş ana Kilise resmî olarak sadece kendilerine ait üyelerini "Hiristiyan" adıyla isimlendirdiğinden Bogomillere göre ikiyüzlüdürler, İsa Mesih'in İncillerde yer alan fakirlik üzerine ifade ettiği sözleri tarikata özgü algılamaya öğreti kazandıran bir değer kabul ederler.⁵³ Bogomillerin propagandistleri ve vaizleri elle yapılan işleri küçümserler; uzlet hayatını seçmeyi ve dilencilik, yerleşik görmedikleri bu unsurlara tercih ederler. Tanrı'dan uzaklaştıran evlenme gibi uğraşları bir Bogomil efsanesine göre, cennetin ortasında bir üzüm bağı eken Şeytanın emirleri olarak görürler. Dolayısıyla evlenme, her türlü cinsel ilişki, et ve şaraptan uzak durmayı gerçek dindarlık olarak görürler. Bogomilizmin erken dönem cemaati cinsel ilişkiyi, insanların çoğu tarafından kınanacağından ve bu zayıf karakterli eyleme teslimiyet sefih bir fiil teşkil edeceğinden hayattan çıkartılması gereken bir davranış olarak değerlendirir.⁵⁴

Bogomilizm'in kadına bakış açısının altını çizmek adına ifade etmek gerekir; bütün gnostik sistemlerde yüce ışık tanrısının kendisini düşünmesiyle oluşan ilk tezâhürün, diğer ifadeyle Tanrı'nın düşüncesinin

⁵² Sass, "Bogomil Théophile (le prêtre)", A-K, s. 219.

⁵³ ["Ne yiyip ne içeceğiz?" diye canınız için, 'ne giyeceğiz?' diye bedeniniz için kaygılanmayın. Can yiyecekten, beden de giyecekten daha önemli değil mi? Gökte uçan kuşlara bakın! Ne eker, ne biçer, ne de ambarlarda yiyecek biriktirirler. Semavî Baba'nız yine de onları doyurur. Siz onlardan çok daha değerli değil misiniz? Hangi biriniz kaygılanmakla ömrünü bir anlık uzatabilir? Giyecek konusunda neden kaygılanıyorsunuz? Kır zambaklarının nasıl büyüdüğüne bakın! Ne çalışırlar, ne de iplik eğirirler. Ama size şunu söyleyeyim, bütün ihtişamına rağmen Süleyman bile bunlardan biri gibi giyinmiş değil mi? Bugün var olup yarın ocağa atılacak olan kır otunu böyle giydiren Tanrı'nın sizi de giydireceği çok daha kesin değil mi, ey kıt imanlılar? 'Öyleyse ne yiyeceğiz?' 'ne içeceğiz?' ya da 'ne giyeceğiz?' diyerek kaygılanmayın. Milletler hep bu şeylerin peşinden giderler. Oysa semavî Baba'nız bütün bunlara ihtiyacınız olduğunu bilir. Siz öncelikle onun egemenliğinin ve doğruluğunun ardından gidin, o zaman size bütün bunlar da verilecektir. O halde yarın için kaygılanmayın. Yarının kaygısı yarının olsun. Her günün derdi kendine yeter."] Matta 6/25-34.

⁵⁴ Sass, "Bogomil Théophile (le prêtre)", A-K, s. 220.

HALİM İŞİK

kişileştirilmiş halinin dişi bir figür olarak düşünülmesi, yansımasını başka dinî tekniklerde, Yahudi ve Hıristiyan gnostik ekollerinde Sophia, Pistis-Sophia, Protennoia ve Helen, Sâbîlik'te Yuşamin, Abatur ve Ptahil'den olarak bulan ve düşmüş varlık kabul edilen Ruh'un, dişi birer figür kabul edilmesiyle yaşamaktadır. Yine Maniheizm'de karanlığın ışık âlemine tecavüzde bulunması üzerine karşı harekete geçen yüce Tanrı'dan ilk tezahür eden varlık birim, Yahudi-Hıristiyan gnostisizmde dişi figür Sophia'ya tekabül eden Hikmet'tir ve bundan Hayatın Anası adı verilen diğer bir dişi figür zuhur etmiştir. Bir başka gnostik akım olan Quqilik'de⁵⁵ yüce Tanrı'dan önce Hayatın Anası'nın tezahür ettiği ifade edilmektedir.

Gnostisizmde Tanrı'nın ilk tezahürü olan bu dişi figür, Tanrı'dan uzaklaşmayı ve doğal olarak düşüş olayını başlatandır. Burada gnostiklerin Tanrı'dan uzaklaşma, ilâhî âleme ilgisizlik ve kötülerle irtibat kurma gibi olumsuz tavır ve davranışları neticesinde gerçekleşen düşüşü, dişi bir fığüre (kadın) bağlamaları, gnostisizmin kadına karşı sergilediği olumsuz bakışına ışık tutar. Yeryüzünün de bir parçası olduğu maddî âlemi kötü olarak gören gnostiklerin kişiyi bu âleme bağlayan ve burada varlığını devam ettirmesini sağlayan her şeye karşı olumsuz bir tavır sergilemeleri onların temel özelliklerinden biridir.

Bu açıdan kadın, gnostik akımların birçoğu tarafından hem cinsellik objesi olması hem de doğurganlığı yönüyle maddî âleme bağlanmanın ve buradaki hayatı devam ettirmenin bir aracı olarak görülür ve dolayısıyla karşı bir tavır alınır. Bu nedenle Maniheizm'de olduğu gibi çeşitli gnostik geleneklerde evlenmeye ve cinselliğe karşı keskin bir muhalefet söz konusudur. Yine Sâbîlik'te olduğu üzere bazı gnostik akımlar ilk kadın olan Havva'nın düşmüş dişi figürü suretinde yaratıldığını kabul ederler. Ayrıca çeşitli gnostik metinlerde Havva Eski Ahid'deki geleneğe uygun tarzda ilk insan olan Âdem'i kandıran ve maddî âlemin kötü yaratıcısı Demiurgos'la cinsel birleşmeye giren bir figür olarak gösterilmektedir. Yine bazı gnostik

⁵⁵ Anadolu'da önemli bir Gnostik gelenek olan Quqilik'in, (MS. II) Tanrı ve âlem anlayışının temelini oluşturan Düalizm, iyilik ve kötülük âlemi arasında devam eden bir savaş ve çatışma, bazı ilahî varlıkların fizik âleme düşüşü ve burada tutsak olmaları gibi inançlar en önemli özellikleri arasındadır. Şinasi Gündüz, "İkinci Yüzyıl Urfa Gnostisizminin Önemli Bir Temsilcisi: Quq ve Quqiler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2004, s. 1-2.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

belgeler kötülükle özdeşleştirilen kaos ve maddeyi dışı bir figür, bir anne şeklinde kişileştirirler.⁵⁶

Ortaçağ'ın Hıristiyan gnostik düşünce sistemlerinden biri olan Bogomilizm ise aynı ekole ait Messaliyanistler gibi madde ve insanın yaratıcısı olan Demiurgos'u Satanael (Şeytan) olarak adlandırır.⁵⁷

Bogomilizm'in doktrin organizasyonunun pek sistemli olmadığı anlaşılmakta, yoruma bağlı olarak cemaatin iç yapılanması ile alâkalı olarak farklı sonuçlara ulaşılmaktadır. Tarikatın ilk "havâriiler"inin gezgin hayatlarından gelen serbest halleri, yeni tarikatın halk tarafından destekleniyor olması bütün bu gelişmelerin yaşandığı 1000'li yıllarda bu yeni Kilise anlayışı ile ilgili olarak sağlıklı bir bakış açısına ulaşmayı güçleştirmektedir. Bununla birlikte Bogomil Kilisesi'nin sahip olduğu diğer bazı üstün yanları yanında bazı çevrelerce ana Kilise'ye göre zamanla açığa çıkacak ikiyüzlü kimliklerinin bulunduğu, bunun sonucu olarak görünen halleriyle "Hıristiyan" olarak vasıflandırılmalarının doğru olamayacağı düşünülmektedir.

XII. asrın ikinci yarısında tarikatın ileri hiyerarşik yapısı ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Buna rağmen erken gruplarda Kilise otoritesinin onayladığı eğitim almış bir şef ya da "yaşlı" bir kişinin bulunduğu demokratik otoriteye sahip olunmalıdır.⁵⁸ Bosna'daki en büyük Bogomil öndere "dede" (did) denilirdi. Ondan sonra "ihtiyarlar" (starci) ve "misafirler" (gosti) denen tabakalar yer alırdı. Bu tabakalaşma toplumsal değil, kilisedeki görevlerine göre alınan isimlerdir. Bosna Kilisesi'nin toprağı olmadığı gibi köylülerden ondalık da alınmıyordu.⁵⁹

Bogomiller Yeni Ahid'i Pavlusçular ve Messaliyanistler⁶⁰ gibi salt alegorik yorumla algılama modelleri geliştirdikleri için doktrin anlayışları

⁵⁶ Şinasi Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy., 9, Samsun 1997, s. 131-132.

⁵⁷ Gündüz, *a.g.m.*, s. 147-148.

⁵⁸ Sass, "Bogomil Théophile (le prêtre)", A-K, s. 220.

⁵⁹ Karatay, "Ortaçağ Bosna Toplum ve Bogomillik Meselesi Üzerine", s. 382.

⁶⁰ Kendilerine "Euchitai/Euchite; musallin; dua edenler/namaz kılanlar" denilen, IV. asrın ortalarında görünmüş, Bizanslı teologların yanlış olarak Bogomillere benzettikleri, her insanın, içinde yerleşik bir şeytan ile dünyaya geldiği, bunu kovmanın vaftiz ile değil ancak dua etmekle mümkün olabileceği temel inancına sahip heretik bir cemaattir. Görüşlerini Yeni Ahid'deki bir mektubunda "*Sürekli dua edin!*" (Selâniklilere I. Mektup 5/17) diyen Pavlus'a

HALİM İŞİK

Ortodoks Kilisesi ve Katolik Kilisesi pratikleriyle tezat teşkil eden bir özellik taşımaktadır. Yayıma çalıştıkları siyasî, dinî felsefeye karşı dirençleri sadece pasif aksiyon taşımanın yanında Eski Ahid’de⁶¹ kınandığı, Pavlus’un da aynı temaya bir mektubunda “*Büyük ejderha -İblis ya da Şeytan denen, bütün dünyayı saptıran o eski yılan- melekleriyle birlikte yeryüzüne atıldı. Bundan sonra gökte yüksek bir sesin şöyle dediğini duydum: ‘Tanrımızın kurtarıcısı, gücü, egemenliği ve Mesih’inin yetkisi şimdi gerçekleşti. Çünkü kardeşlerimizin suçlayıcısı, onları gece gündüz suçlayan aşağı atıldı’*”⁶² sözleriyle vurgu yaptığı yılan dışında hiçbir hayvana karşı şiddet yanlısı değillerdir. Bogomillerin gözünde bu prensip mutlak bir değer ifade eder, aktif güç kullanmaya karşı duruşları vardır ve birçok sebeple milletlerin politik ve sosyal özgürlük mücadelelerini desteklerler.

Bu anlayışın görülebileceği tarihî bir örneklik 1180-1185 zaferinin⁶³ gerçekleşmesi için yakınlık göstermek ve sağlanan destek etkinliğinde hâkimdir. Devlet işlerinin sağlıklı işlerlik kazanmasındaki sabırsız istahlarının sebebi de aynı anlayıştan kaynaklanmaktadır. Tarihinin pasif halinin saf dinî kimliği kendini sadece Bulgaristan’da değil Bosna’da da göstermiş, tüm tercih konularını bu yörüngede değerlendirmiştir. Bogomilizm’in ilk asırlarının halk inançlarındaki geleneksel kökeninde “phoundaite”in⁶⁴ etkisi görülmektedir.

Tarikatın doktrin meseleleri Bizans döneminde doğal olarak geniş bir alana yayılma göstermiş, bununla birlikte genel olarak doktrini en net

dayandırırılar. Kadir Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2005, s. 89-90.

⁶¹ “*Tanrı’nın yarattığı yabanî hayvanların en kurnazı yılandı. Yılan, kadına “Tanrı gerçekten Bahçedeki ağaçların hiç birinin meyvesini yemeyin!” dedi mi? diye sordu.*” Tekvin 3/1-7.

⁶² Vahiy 12/9-12.

⁶³ Japonya’da Minamoto klanının sürgündeki lideri Yoritomo’nun, Taira klanına saldırıda bulunmak için savaşı toplamaya başlaması ve 1180-1185 yılları arasında süren Gempei Savaşı ile yönetimi ele geçirmeyi başarmasıdır. Gempei Savaşı, yönetimde savaşı kurallarının ve Ortaçağ’ın başladığını işaret etmesi, ayrıca askeri gücün, savaşçıların bağımsızlığa adım atmaları açısından önem taşımaktadır. Gülseri Ova, *Örgütsel Yapı ve İdari Reform Çalışmaları Perspektifinden Gelişim Süreçleri ile Japon Kamu Yönetim Sisteminin İncelenmesi*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Halil Mutioğlu, Aydın 2014, s. 22.

⁶⁴ Bogomiller bazı araştırmacılar tarafından aynı zamanda “Phoundagiagites” adıyla da anılırlar. “Para çantası” mânasına gelen anlamıyla kavram, tarikatın dünyevî çıkar ve pratiklerden uzak duran zühd yanını anlatmaktadır. Martin Jugie, “Phoundagiagites et Bogomil”, *Échos d’Orient*, tome 12, No 78, 1909, s. 257-262.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

açıklayan ve en fazla telâffuz edilen formülasyonun, kozmolojik düalizm olduğu gözlenmiştir.⁶⁵ Buna göre Tanrı tarafından yaratılan yedi sema üzerinde bir tanesinin daha yaratılmasıyla sekizinci sema oluştu. Dünyanın başlıca prensibi olan Şeytan'ın, içinde insan türünün de yaşadığı semayı yaratması ile semalar sekize çıkmıştır. Bu, aynı kötü ruhun cenneti yaratması ve Âdem'in burada yaşayan ilk insan olmasına benzer bir anlayıştır. Burada esas olan iki unsur Tanrı ve Şeytan'dır fakat tasarruf edebilme kudretinin öznesi sadece birincisidir. Güneş ve insan ruhu Tanrı'ya aittir lâkin Şeytan'ın kötü ruhu tarafından çalınmıştır.

Yaratılış serüveninin Bogomil felsefesindeki parlak anlatımında Şeytan'ın eseri olan insan bedeni ile insanın esasen kutsal orijinli fakat ikametine mahsus, gelişmiş karasal gezegenin bozulmasıyla başlayan bir düalizm hâkimdir. Başlangıçta bedende kalması reddedilen ruh nihayet Tanrı'nın Şeytan ile diyalogu sonucu fizik olarak Âdem'in şahsında yaratılan hayata dönüşmüştür.

Bogomil felsefesine ilk kez eskatolojik doktrini girdiren düşünür Eftymios (Euthyme d'Acmonie; veya Euthyme de la Péribleptos) olmuştur.⁶⁶ Tarikat ölülerin dirilmesi, İsa Mesih'in kıyamet gününe mahsus ikinci defa gelecek olması inancını da kabul etmez. Düalizm ikinci prensip olarak bir bedenin tekrar dirilmesini, Şeytan'ın eseri olan bir icraat olacağı için benimsemez. Diğer taraftan bu inanca zemin teşkil eden sözler Pavlus'un bir mektubunda şu ifadelerle geçmektedir: [*Topraktan olan insan nasılsa, topraktan olanlar da öyledir. Semavî insan nasılsa semavî olanlar da öyledir. Bizler topraktan olana nasıl benzediysek, semavî olana da benzeyeceğiz. Kardeşler, şunu demek istiyorum, et ve kan Tanrı'nın Egemenliğini miras alamaz. Çürüyen de çürümezliği miras alamaz.*]⁶⁷ Pavlus'a ait bu sözler Bizans döneminde Bogomilist kanonığında yer alan bazı mektuplarla uyum sağlıyor olsa da, bunu realize edecek hiç bir bilgi

⁶⁵ Sass, "Bogomil Théophile (le prêtre)", A-K, s. 220.

⁶⁶ Kosmas 970'lere doğru kaleme aldığı *Heretikler* (Les hérétiques) adlı eserinde Hıristiyanlığın bir sakramenti üzerinden heretiklerin pratiklerini şöyle izah eder: "*Heretikler günah itirafını (la confession), bağlantılı oldukları Şeytanî anlayışla uygularlar. Bunu sadece erkekleri değil kadınları ve diğerleri de toplu alay konusu edinerek pratike ederler.*" Benzer ifadeleri X. asrın sonunda Eftymios, *Epistula invectiva*, Eftymios Zigabenos, *Panoplia dogmatica* adlı eserlerinde kullanmaktadır. Ylva Hagman, "La Cosmogonie de L'ecclisia Slavoniae et les Controverses sur da Charte de Niquinta", *Slavica Occitania*, Toulouse, 16, 2003, s. 249.

⁶⁷ I. Korintliler 15/48-50.

HALİM İŞİK

olmamasına rağmen, yine de Pavlusçuluk'un etkisiyle oluşmuş bir tarihsellik olduğu düşünülebilir.

Bogomilizm daha ziyade keşiş hayatı ve ahlâkını vurgulayan bir harekettir. Diğer taraftan Konstantinopolis'te başlangıçtan itibaren XI. yüzyılda bir ritüel olarak "heretikler" in dua toplantıları yaptıkları bilinen gerçektir, aynı uygulamanın Bogomil cemaati tarafından da yapılıyor olması tabiidir. Kozmolojik algılama biçimleri Bogomilizm'de evrim geçirmiştir. Bu prensipte makam ve fonksiyonları çok iyi izah edilmiş Tanrı ve iki oğul vardır. Baba en üst kozmik âlemde hüküm sürerken küçük evlât göklerde, Tanrı'ya başkaldıran büyük kardeş, Satanaël adıyla bu fanî dünyada hüküm icra etmektedir. Bazı gruplar oğulların ikisine de yüksek düzeyli hürmet gösterir, küçük oğul çok prestijli, büyük oğul "bu dünyanın prensi" muamelesi görürken küçük şeytanlar bu hayatta sınırsız bir kudrete sahiptir. Şeytan'a verilen Satanaël isminin fikir babası Euthymios Zigabenos'dur. "Tanrı'nın büyük oğlu" (Kelâm/Verbe) olan Oğul'un kardeşi, bunların *isyanlarına* iştirak eden gök cisimlerinin diğer üstün enstrümanları ile birlikte semadan kovulmuşlar, buna rağmen yaratıcı kudretlerini muhafaza etmişler; Baba'nın kudretini taklit ederek dünyayı yaratmalarıyla semavî dünyanın bir izdüşümü dünya olmuştur.

Satanaël, Tanrı'dan ruhunu dünyaya göndermesini istemiş, Tanrı'nın iradesinin buna icabet etmesiyle Âdem, yaşayan, fakat Tanrı'ya ve Şeytan'a ait karakteri ile insan olarak yaratılmıştır. Havva bunun hemen devamında Âdem'le aynı özden fakat onun bedeni dışındaki bir özden yaratılmıştır. Havva, Şeytan tarafından aracısız bir şekilde kandırılmış ve Âdem'e birinci oğlu Habil'i verdikten sonra Kabil'i dünyaya getirmiştir. Şeytan'ın "Tanrı'nın taklidi" bu imaj Yahudi-Hıristiyan teolojisinde de yer almakta, kibirinden dolayı Tanrı'ya başkaldırması motifine benzer bir görüntü taşımaktadır. Şeytan Eski Ahid'in tasvir ettiği, dünya üzerinde hükmeden bir çeşit Demiurgos'a⁶⁸ dönüşmüştür. Birçok insan arasından sadece bir kısmı bu "kötü" nün erkenden kurtulabilmiş, meleklerin dünyasına girmeye muvaffak olabilmıştır. Bunlar Baba'nın, Kelâm'ı (Verbe) ve Oğlu olarak zâtından çıkan Mesih'in ataları olmuş zira Tanrı, bedenlerinde hapsedilmiş insan ruhuna merhamet etmiştir. Kelâm, görünen bir nesne

⁶⁸ Kelime olarak Grekçede "zanaatkâr, halk için çalışan" anlamlarına gelen terim *demiourgos* kelimesinden türemekte, Antik Yunan'ın bazı yerlerinde sadece rahiplik ve yüksek görevler ifa eden kişilere verilen unvan olarak kullanılırdı. Terim "yaratıcı Tanrı" anlamında ilk kez Platon tarafından kullanılmıştır. Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", s. 144.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

olmayan bedenle dünyaya gelmiş, misyonunu tamamlamış, çarmıhta can vermiş, ölmüş, dirildikten sonra sema âlemine alınmıştır. Fakat dirilmeden önce cehennemlere inmiş, maskesini atmış, zincirlerle bağladığı Satanaël ile mücadele etmiştir. Bu mücadele Satanaël'in kudret ve kutsallığını yitirmesi ile sona ermiş ve Şeytan haline dönüşmüştür. İsa Mesih, öncesinde Satanaël'e ait olan makamı almak için ve Tanrı'nın sağ tarafına oturmak üzere semaya geri dönmüştür.

Bogomilizm ile ilgili Euthymios Zigabenos'a ait bu fikirler adı *Livre Secret* ile de anılan *Taberiye Gölü* isimli iki bölümden oluşan eserinde dile getirilmektedir. Bunlar tarikatın üyelerince XI ve XII. asırlarda meydana gelmiş bazı apokrif kitaplar dışındaki eserlerdir.⁶⁹ Anılan bütün bu külliyatın birinci bölümü İsa Mesih ile havâri Yuhanna arasında geçen diyaloglar üzerine kurulu, Yuhanna'nın Mesih'e ruhlarla ilgili sorularına verdiği cevapların yer aldığı, önemli eserlerdendir. Bogomillerce Eski Ahid'in kabul edilen kitapları "peygamberler; nevi'im"dir.

Kurtuluş sadece İsa'nın çarmıhta ölme veya haç üzerinde beşer karakterli bedeninin özgür olmayı sağlamaya yönelik Mesih'in öğretisi ile meydana gelmiş bir sonuçtur. Bedenin dirilmesi meselesi ise iyi ruhların önce fizik âlemin bağımlılıklarından kurtulmaları, devamında İsa Mesih'e ve nihayet Tanrı'ya ulaşmaları sürecini ifade etmektedir. Bogomilist doktrine göre ruhların göçü (tenâsüh)⁷⁰ anlayışı da kabul gördüğünden, kötü ruhlar temizleninceye kadar materyal bağımlılığa mahkûm olacaklardır.

Bogomil tarikatı hiyerarşisinde "seçkinler/mükemmeller" ve "inanırlar/dinleyiciler" tasnifi ile iki grup görülmektedir. Bunlardan, yumurta ve peynir gibi gıdaları yemeleri yasak olan birinci sınıfta bulunanlar, Kutsal Ruh'u bünyelerinde taşıyanlar (Gr., théotokoi) olarak kabul edilirken Bakire Meryem'e ait gizemli bir sıfat taşırlar.

⁶⁹ Sass, "Bogomil Théophile (le prêtre)", A-K, s. 221.

⁷⁰ Sözlükte "gidermek, bir şeyi silip yok etmek" anlamındaki *nesh* kökünden türeyen tenâsüh "bir şeyi olduğu gibi başka bir yere nakletmek veya kopyalamak, bir şeyi iptal ederek başka bir şeyi onun yerine koymak" gibi mânalara gelir. Terim olarak "insan şahsiyetinin bir bölümünü oluşturduğu kabul edilen ve gözle görülmeyen mânevî unsurun (ruh, can, nefes, jiva, atman, purusa, pudgala) ölümden sonra bu âlemde başka bir bedene geçmesi" şeklinde tanımlanır. Türkçe'de ruh göçü, yeniden doğuş ve Batı dillerinden geçen "reenkarnasyon" terimleriyle ifade edilir. Ali İhsan Yitik, "Tenâsüh", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 441.

HALİM IŞIK

Bogomillerde Kutsal Kitap üzerine oluşan anlayışın mantıklı sonuçları söz konusudur. Öncelikli ritüelleri inanmadıkları “*Mesih’in Kutsal Ruh tarafından vaftiz edilmesi*” dışında takip eden süreçteki günah itirafı ve arınmadır. Törenlerle ilgili uygulamalarında tarikata yeni girenlerin başının üzerinde İncillerin konularak gezdirilmesi, Kutsal Ruh’a inanç ikrarı olan sözler ve Babamız (Pater) ilâhisinin okunması başlıca esaslardır. Burada diğer Hıristiyan mezheplerinde kullanılan, tarihî başlangıcında Vaftizci Yahya’nın bulunduğu, su ile yıkanma veya dökünme ritüeli yoktur. Bu seremonilerden sonra müstakbel seçkinin, o ana kadar olmadığı derecede çileli bir hayata teslim olma zorunluluğu vardır. Aday burada Bizans etkisinin açıkça görülmekte olduğu günlük hayat için beş gün, beş gece düzenli aralıklarla ibadete başlar.

Tarikatın gelişmeye başladığı sürecin bir zarureti ile başında *episcopus* ve bir *büyük oğulun* yer aldığı hiyerarşik yapının anlatıldığı *Ecclesia* ve *Ordo* adlı eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerden anlaşılan Bogomilizm’in hiyerarşik yapılanmasında aktif misyonerlik etkinlikleri yanında Katarizm’e⁷¹ ilham veren zenginliği, yerleşik dinî ve siyasî iktidara

⁷¹ Grekçe “καθαρός; katharos” köken kelimesinden “saf, temiz, arınmış” anlamında kullanılan, gnostik-heretik bir Hıristiyan tarikatını ifade eden terimdir. Konunun birçok uzmanının Novatien [III. asırda bu isimle ünlü Romalı rahip ve ilâhiyatçının, Papa Cornelius (ikt., 251-253) ilk işkence dönemlerinde dinlerinden dönen Hıristiyanlara karşı çok hoşgörülü olduğu gerekçesiyle başlattığı, kurucusu ve başında olduğu bağnaz ve Novasienler adlı bağlularıyla Papa’ya karşı kalkıştığı ve VII. asra kadar süren bir heretik hareket. (Halim Işık, *Aziz Petrus’tan Papa Ratzinger’e Papalık Tarihi*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 97) Bir başka hareket ile aynı tarikat olduğunu iddia ettikleri Katharlar, bu kimlikleri ile Maniheistlerden bir kısmının kısa sürede isim (catharistes/purificateurs; temizlenenler) kaynağı olmuştur. Novatien Katharlarının dogmalarını ilk etüd eden Manès Théodore bar Khouni olmuştur. Ortaçağ heretizm uzmanları Katharların Maniheizm ile bağlantısını araştırmışlar, yazarların yaklaşık tümü, anılanın Maniheizm’in bir türevi değil selefleri olduğu kanaatine varmışlardır. Bu görüşü vurgulayan yazarlardan en tanınmış olanı, Maniheistler ile Katharlar arasında sadece tesadüfi farklar olduğuna işaret eden, *Das manichäische Religionsystem* (Tübingen, 1831) isimli eseriyle Ferdinand Christian Baur (1792-1860) olmuştur. Fransa’da Katharlara muhalefet eden en dikkat çekici eser XI. asrın ortalarına doğru *ADVERSUS* adlı eseri ile Fransız Humbert de Moyenmoutier’dır (Humbertus Burgundus; Humbertus de Silva Candidat, öl. 1061). Almanya’da da anılan tarikat mensupları Katharlar adıyla bilinirdi. İsmi ilk kullanan, XII. yüzyılın ikinci yarısında yazıya aldığı *Sermones contra catharos* (Katharlara Karşı Öğüt) isimli eserinde Ecbert de Schönau’gen’dır. Kathar tarikatının en fazla etkin ve tanındığı ülke İtalya olmuştur. Fransa’da Albigeois adıyla bilinen Katharlar tarihten silininceye kadar gelişme göstermeden *cazari* ve *gazari* (Yunanca’da Katharlara verilen ad) kimlikleri ile ilkel bir tarikat olarak varlığını sürdürmeye çalışmıştır. İsmajil Hodziç, *Bogomilizm ve Bosna-Hersek Bogomilleri*, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

karşı cephe almış olarak Doğu ve Batı heretizminin birleşik cephesini oluşturma emellerinin hâkim olduğu bir öğretinin var olduğudur. Bogomillerle Pavlusçular'ın karşılıklı benzer aksiyoner yönleri olup olmadığı konusunda pek bilgi olmasa da, ikincilerin böyle bir karakter üzere iken Bogomillerin militan mizac taşımadıklarını söylemek mümkündür. Bu iki eğilimden her biri Bulgar Kilisesi ve Pavlusçu Dragovica Kiliseleri örneklerinde olduğu gibi kendilerine has pratiklere ve organizasyon yapısına sahiptir. Dragovica'nın Duguntia Kilisesi'ne bağlı heretik bir piskopos olan Nicéas 1167 yılında başkanlık edeceği bir konsil için geldiği Fransa'nın Toulouse şehrinde yaptığı konuşma sırasında şiddetli baskılara maruz kalmış, Batı'da ikamet ettiği yıllarda Kathar⁷² cemaatlerinin bazı temsilcilerinin eğittiği eski Bulgar Bogomillerinin yanlılarıyla mücadele etmiştir. Nicéas konu ile ilgili olarak şunları beyan etmiştir: “*Bulgar ve Dragovica Kiliseleri, aralarında birbirine benzer ve ayrışan yönler var ve bunlar olması gereken iletişimde bulunmak için girişimde bulunuyorlar, ayrıca birlikteliği zedeleyebilecekler iken barış içinde olabiliyorlar.*”

Aralarında diğer tarikatlardan büyük oranda ayrılan Bogomillerin de bulunduğu bu cemaatler topluluğu Batılı heretikler tarafından bir prestij merkezi olarak görülmektedir. Bununla birlikte doktrinal plan üzerinde de bir başarısızlık vuku bulmuş, Nicéas'ın tüm gayretlerine rağmen Kathar tecrübesi sonuçsuz kalmıştır. Son dönemde Bulgaristan ve Bosna'da olduğu gibi Bogomilizm artık evrim geçiremeyen, birimleri yeni birçok düzenlemelere rağmen tavizsiz sertlik sebebiyle yoğun tereddütlere yol açan bir sürece girmiştir. XII ve XIV. yüzyıllarda doktrinel alanlarda gittikçe senkretik bir renk almaya meyletmiş, radikal düalist kaynaklarına dönmek isteyen eğilimden itirazlar yükselse de, çok çetin geçen toplantılarda Torquemada tarafından tarikatın elli hatasına vurgu yapılmıştır.

Bulgaristan'da Bogomil cemaati ilk devirde mensuplarınca çok saygıdeğer gören kariyerinden biri olan manastır kültürü saflığını yitirmiş ve

Danışman: Doç. Dr. Mahmut Aydın, Samsun 2007, s. 9; A. Vacant-E. Mangenot, “Cathares”, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, B-CIS, Paris, s. 1987-1988.

⁷² Katharların, tesirleri altında kalmak suretiyle doktriner bir heretik hareket olarak beden bulmasında başlıca rol oynayan tarikatlar olarak Priscillianistler, Paulusçular ve Bogomilizm'in adı geçer. Bunlardan üçüncü görüşü delil gösterenlerin başında *Illyria sacra* (IV, 44) adlı eserin yazarı İtalyan Daniele Farlato gelmektedir. Geniş bilgi için bkz. Charles Schmidt, *Histoire et Doctrine de la Secte des Cathares ou Albigeois*, (II), Doctrine et Mœurs, Paris 1849, Arbre d'Or, Cortailod, (NE), Suisse, Janvier 2009, s. 251-255; ayrıca bkz. Pierre Valdo, *Conjuguer le passé au présent-Une nuée de témoins 1, Valdo et le mouvement vaudois*, Montpellier tsz., s. 59.

HALİM İŞİK

Messalyanistlerin⁷³ terk ettikleri bazı pratiklere yönelmiştir. Bogomiller böylece dönemlerinin genel eğilimlerini uygulayan bir tarikat kimliğine dönüşmüştür. Toplum, Kilise ve siyasî iktidar Bulgar Bogomilizm'inin bu deforme yapıyı reddetme eğilimleri edinmiş; artık ne doktrinleri ne de uygulayabilecekleri programı kalmayan bir sürece evrilmiştir.⁷⁴

Tarikat içeriden sorgulayacak rakiplerinin olmamasının sağladığı güçle Bosna'da parçalanmış bir toplumun bünyesinde çok destek görmüş ve gelişme göstermiş, birbirine daha uyumlu bir yapıya doğru seyrederken durdurulmuştur. Buradaki birleştirici yegâne çimento işlevi gören unsur bir yabancı güç, zorluklara dayanma devirlerinde tarikat Macar Krallığı tarafından da arkalanmamıştır.⁷⁵ Bogomiller böylece haricî bir merkezden destek gören bir vatandaş durumuna düşmüştür. Buradan itibaren cemaat, temel prensiplerine ve bağlılarının dengesine açıkça aykırı olarak, yapay organize bir Kilise yapısına kavuşma yolunda yürümeye başlamıştır.

Gerçek "Hıristiyanlar" kendilerini "eskiler", "ev sahipleri" ve "patronlar" şeklinde ayırtıranların bünyesinde sıradan bir hiyerarşiye dâhil olarak değişime uğramış, temelde saygı gören eşitler ve bunun üstünde ruhban sınıfı; zirvede dedeler (ded), Katolik veya Ortodoks piskopos düzeyinde bir ulu kişi bulunmaktadır. Bu "pseudo-ecclesiastique" unsurlar bazen Katolik veya Ortodoks dindaşlarınınkine benzeyen fonksiyonlarla siyasî iktidarın hizmetinde olmak üzere düzen almıştır.

Bogomil Kilisesi kendi köklerine saygılı, ondalık (aşar) vergisini kaldırmayan, elinde herhangi bir hâkimiyet olmayan, liderlerinin feodal olmadığı, ortak bir buluşma noktasının mahallî asillerin sempatisini kazanmak zorunda bulunduğu "ucuzluk pazarı" kalitesinde bir görüntü sergilemektedir. Kilise bir birleşme plânının, duygusal bir hamlenin faktörü

⁷³ Her insanın doğduğunda onun içine oturan ve kovulması için vaftizin yeterli olamayacağı bir şeytanla dünyaya geldiğine inanan doktrin bağlıları. İsimlerinden anlaşılacağı gibi kurtuluşu yalnızca dua etmekte görürler. Doktrin duanın imanlı kişi için sürekli eylem olması gerektiğine işaret eden Pavlus'un Yeni Ahid'de yer alan "Durmadan dua edin" (I. Selanikliler 5/17) talimatından kaynaklanmaktadır. Messalyanizm IV. asırda Edessa (Urfa) civarında ortaya çıkmış Efes Konsili'nde (431) aforoz edilmiş heretik bir tarikattır. Öğretilerini dilenciler tarzında Batı'ya taşımakla ünlüdür. Kadir Albayrak, "İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hıristiyan Akımları", *Uluslararası İznik Sempozyumu*, 5-7 Eylül 2005, s. 121-122.

⁷⁴ Sass, "Bogomil Théophile (le prêtre)", A-K, s. 222.

⁷⁵ Ferenc Eckhart, *Macaristan Tarihi*, (çev.) İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 89.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

olmuş ve mahallî Kilise kadrolarına ait dayanışmacı bir toplum formasyonunun yolu üzerinde bir engel olarak durmaktadır. Bosna Kilisesi gerek kendilerinin de tereddüt cenderesinde olduğu feodal şeflerinin gözünde, gerekse bazen Bogomilizm'i veya Katolik Kilisesi'ni seçen dağınık bir görüntüye bürünmüştür. Oluşan pasif haliyle Bogomilizm bu hale düşmesinden itibaren kendini tarihen sona yaklaştıran bir kimlikle seyretmektedir. Osmanlı fetihleri ile birlikte XVI. asır, Bogomil cemaatinin veya bu ülkenin Patarin'lerinin (Patarins)⁷⁶ yıkım sinyallerini veren "Bosna Rönesansı" yüzyılı olmuştur.

XVI. yüzyıldan itibaren hiç görülmedik dinî gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Bu yeni değişimler arasında en göze çarpanı Bosna halkının Katolikliği benimsemesi ve Papa XII. Benoît'nın⁷⁷ 1340'dan itibaren ülkeye ilk Fransisken keşişlerini göndermesi olmuştur. Osmanlı siyasî otoritesi tarafından rafine edilmiş Roma Kilisesi'nin öncü temsilcileri Bosna'ya gönderilen ve burada küçük cemaatler oluşturmaya başlayan, önceleri Madenci Kardeşler, XVI. asırda "Bosnia Argentea; Gümüş Bosna" adıyla anılacak olan grup olmuştur. Fransisken keşişler Bogomillerin eski üyelerinin gözünde övgüye değer vasıfta yoksulluk, sadelik ve arınmışlık gibi faziletlerle sahip olarak fonksiyonda bulunmuşlardır.

Philippoupoli'nin (Filibe) Pavlusçuluğu Katolik akidesine dönüşüyor, Bogomil Torbeşler Bulgaristan'da Müslüman Pomaklarda olumlu yansıma bulmuş olabilir. Makedonya'dan gelen "Kudugeri"lerden⁷⁸

⁷⁶ Patarins (İtalyanca, patarino) XI. yüzyılda Milan'da kurulmuş, rahip sınıfının reformasyonuna odaklı bir Hıristiyan mezhebinin üyelerine verilen ad; İtalyan Katharları adıyla da bilinir. *PL.*, "patarin", s. 754.

⁷⁷ Fransız Papa XII. Benoît'nın (ikt., 1334-1342) Papalık tarihinde bağnaz olması dışında en bilinen vasıflarından biri heretikleri çok iyi tanımasına rağmen iktidarda bulunduğu sürede ateşe atılmak suretiyle öldürülen heretik sayısının çok az miktarda olmasıdır. J. N. D. Kelly, "Benoît XII", *Dictionnaire des papes*, (eserin orijinal adı; *The Oxford Dictionary of Popes*, İngilizceden Fransızcaya çeviren, Colette Friedlander), Oxford University Press, Brepols 1994, s. 451.

⁷⁸ Kuduger: Bu kavramın kökeni ve anlamı konusunda iki farklı görüş mevcuttur. Birinci görüş XV. yüzyıl Bizans yazarlarından Selanik Metropoliti Symeon'e aittir. Symeon, mezhebin mensuplarını ifade etmek için kullanılan Kuduger kelimesinin, Vodena yakınındaki Kutugersi (Kotugri; Bulgaristan) kasabasına nispetle kullanıldığını ileri sürmüştür (Kadir Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, s. 34-35) Vlad Skarić'in öne sürdüğü ikinci görüş, XV. yüzyıl Bizans tarihçisi, on ciltlik *Laonikos Tarihinin İspatları* adlı eseriyle ünlü Atinalı Laonikos Khalkokondyles'e (1423-1490) aittir. L. Khalkokondyles, Bosna Hersek Bogomillerini, İsa Mesih'in çarmıhta idam edildiğine inanmadıkları için "haç karşıtı"

HALİM İŞİK

farklı olan “Patarins”lerin büyük çoğunluğu İslâmiyet’i kabul etmenin yanında Osmanlı Devleti’ne yeniçeri olacak düzeyde yakın durmuşlardır.⁷⁹

Balkanlarda İslâmiyet’in ve özellikle tasavvufun yayılmasını hızlandıran etkenlerden biri Bogomillerin, resmî Hıristiyan Kilisesi ile uzlaşamayan gnostik, düalist ve reaksiyoner karakteri olmuştur. Hıristiyanlığın heretik tarihinde gördükleri X. asrın Papalık ağırlıklı Katolik ve Ortodoks resmî görüşünün bilhassa heretiklere sergilediği baskının Sloven ve Hırvatların aksine Boşnakların şiddetli direnciyle karşılaşması Bogomillerin reaksiyoner kimliğini ön plâna çıkarmıştır. Zaman içinde birçok yerde şiddete maruz kalıp önde gelenlerinin idam edildiği, Bizans’ta olduğu gibi yakılmasıyla kaybolma tehlikesine karşı inançlarına yakın gördükleri İslâmiyet’e, yayılışını da hızlandıran bir etken olarak açık bir moderasyon sergilemiştir.

Osmanlılardan önce bölgeye gelen dervişler (alperenler), Bogomil inancının yanı sıra, genelde İslâm’ın özelde tasavvufun gelişmesi yanında, ulaştıkları ıssız diyarlarda kurdukları tekke, zâviye, cami, okul ve imâret gibi külliyelerle geniş kitlelerin buraya yerleşmelerini de sağlamışlardır. Hizmetlerin sadece Müslüman nüfusla sınırlı bırakılmadığı bu kurumlar fetihler öncesinde özellikle Katoliklerin baskı ve engizisyon işkencelerinden bunalmış heretiklerin İslâmiyet’e yakınlığının zeminini, nihayetinde Bogomil tarikatı kitlelerini buraya dönüşlerini sağlayan işlev görmüştür.⁸⁰

2. Bogomilizm’in Kökenleri ve Yayılışı

a. Bogomilizm’in Kökenleri

Hıristiyan tarikat olarak yeni bir fenomen olmayan Bogomilizm, düalist antik İnan mirası ile Doğu gnostik hareketleri arasında görünen dinî ideoloji özelliği ile Balkan yarımadasında kendini göstermiş ilk gnostik hareket değildir. Akım IV. asrın başlarından itibaren Avrupa’nın bu küçük coğrafyasına gelişinin öncesinde Dalmaçya ve Salona’da (bugün Split),

anlamına gelen “Kudugeri” olarak adlandırmıştır. (Hodziç, *Bogomilizm ve Bosna- Hersek Bogomilleri*, s. 7).

⁷⁹ Sass, “Bogomil Théophile (le prêtre)”, A-K, s. 223.

⁸⁰ Nurullah Koltaş, “Balkanlarda Tasavvufun Yayılışını Hızlandıran Etmenler: Reaksiyoner Bir Tavrı Olarak Bogomilizm”, *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, Trakya Üniversitesi Balkan Kongre Merkezi, 07-09 Mayıs 2014, Edirne, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, s. 264-265.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

Maniheist küçük gruplarda kendini göstermiştir. Diğer taraftan Bogomilizm Slavların atalarının İÖ. V. yüzyıla kadar çıkan, İran menşeli halklarla münasebet kurmalarından ve İranlıların düalist dinlerinden etkilenmiş olmaları sonucu oluşmuş bir tarikattır. Bu görüş Batı Slavlarının Hıristiyanlık öncesi panteonunda Tjarnaglofi'nin⁸¹ izdüşümündeki yer adları ve deyimler kaynaklarından açıkça elde edilen sonuçtur.

Hıristiyanlığın başlangıcından itibaren Bogomilizm'in düalist dinî hareket ve farklı disiplinlerin temsilcileri arasındaki zincirleme ilişkileri ile ilgili ilmî ekoller arasındaki hiçbir bilgi bu konuda ipucu vermemektedir. Bogomilizm'i Pavlusçuluk ile Messaliyanizm arasında eğri bir eğilim olduğu gerçeğinden hareketle Maniheizm kökenli bir ideoloji görmek mümkündür. Pavlusçuluk'un Balkan yarımadasında dinî hareketler üzerindeki etkisi açıkça bilinirken Maniheizm ile olan münasebeti tartışmalıdır. Bogomilizm'in gnostik karakter taşıdığını kabul etme zorunluluğu ile birlikte renk ve doz dereceleri büyük farklılıklar taşıyan ayrışmalar yanında Hıristiyanlık ve zaman içinde İslâm gibi diğer dinlerden gelen etki de göz ardı edilmemelidir. Pavlusçuların fikirleri Bogomilizm'in vatani olan Bulgaristan ve muhtemelen Trakya ve özellikle Makedonya'da Hıristiyanlık sürecinde veya öncesinde kendini görünür kılmış olmalıdır.

Düalizmin, üzerine inşa edildiği zemin, tarihî süreç içinde beslendiği temel motifler yanında çeşitli ilişkiler, etkileşim ve ihtilâflarla süregitmüş, denge ilişkileri ve prenslerin iktidar ihtirası heretiklerin İncil ile buluşması yönünde bir rol oynamamış, politik yetkililer çok büyük tartışmalar içinde çalkalanan toplumun değişimi bağlamında bir Hıristiyan din devleti oluşturma hedefli bir tavır içine girmişlerdir. Bu açık hizipleşme sürecindeki yoğun çalkantılı periyodlar ve birbiriyle mücadele halindeki Yunan, Germen ve Lâtin misyonerlerin aktif rolleri toplumlarda büyük kırılmalar oluşturmuştur. Makedon din âlimi Photios, Filioque (ve oğuldan) problemini ortaya atarak Maniheist düalizmin felsefesini, yaşayan değerleriyle Romalı ayrılıkçıları asimile etmekte değerlendirmiştir. Bu durum Bulgaristan'da Pavlusçuluğun yayılmasının önünü açmış, IX. asrın sonunda Yahudilik ve muhtemelen İslâm gibi diğer dinlerin tebliğcileri de Bulgaristan'da kendi dinlerinin gelişimi peşinde olmuştur.

⁸¹ Tjarnaglofi; Polonya dilinde “*czarny*; siyah”, “*glowa*; baş, kafa” kelimelerinden “siyah baş” anlamında Baltık Slav bölgesinde savaş tanrısı mânâsı taşımaktadır, Şöyle yazılmalı: *czarny* ‘kara’ ve *glowa* ‘baş, kafa’. Michel Mathieu-Colas, *Dictionnaire des noms de divinités*, HAL archives-ouvertes, 2013, 93/120, s. 566. [www.mathieu-colas.fr/michel].

HALİM İŞİK

Bogomilist Hıristiyan doktrini yeterince açık olmamasına rağmen Çar Boris'in hayranlıkla dikkatini çekmektedir. Bunun sebebi Papa Büyük I. Nicolas'ın *Responsa* adlı soru ve cevaplarının otomat olduğu genelgesidir. Burada Boris'in gayesi Bizans etkisine girmemek için Hıristiyanlığı Roma'dan almak iken, siyasi şartlar onu Bizans'a teslim olmaya zorlamıştır. Devletin yönetici grubunun çok sayıdaki üyeleri ve küçük bir kitle Slav paganizmi ile Şamanizm'in eski inançları arasında meçhul bir yerde durur; Pavlusçuların "seçkinler" ve "mükemmeller", temsilci erkânının Şaman oldukları bir ortamda çok güçlü konumda olmalarına karşılık "bilgin" sınıfı ilkel bir gnostik inanç hâlesi içindedir.

Bulgaristan Hıristiyanlık'ının başlangıcı çok büyük zorluklar içinde genç Ortodoks Kilisesi bir taraftan Paganizm kültürü ile mücadele halinde geçmiştir. Aziz Methodius'un Moravya'dan sürgün öğrencilerinin gelişi onları Ortodoks kültürüne dönüştüren fonksiyon icra etmiş, bu gelişleri Bulgaristan'da derin bir ufuk ile bir başka Slav ülkesinde başaramadığı bir şeyi başarmıştır. Kilise'nin "Slavlaştırma" politikası Pavlusçu hareketi, çok önemli bir kozu, çoğunluğu Yunanlılardan oluşan ruhban sınıfını ortadan kaldırmak suretiyle geriletmiştir.⁸²

b. Bogomilizm'in Yayılışı

İlk Bulgar Çarı I. Simeon'un (893-927) devletin üzerinde olan gücüyle derin bir değişim meydana getirmesi Bogomilizm'in dünyaya gelmesinde olduğu kadar Pavlusçuluk'un gerilemesinde de etkin rol oynamıştır. Bulgar toprak sahibi asillerin ve devletin yüksek erkânının karışımı olan Bizans aristokrasisinin elit tabakası "Proto-Bulgar" (Ön Bulgarlar) kökenli eski yönetici sınıfını itibardan düşürmüş, çoğu Şaman kültüne ait ve memnun olmayanların sayısını çoğaltmıştır. Bu durum feodal sınıfa ait yeni popüler kitlenin sorumluluk alması anlamına geliyordu. Fakat Çar'ın çılgın emperyalist ihtirası bir savaş ortamını da hazırlamak üzereydi. Çar Petar'ın babası Çar Simeon'un ölümü (927) Bulgar Ortodoks Kilisesi'ni sadece teoride olmak üzere bağımsız "autokephalia/autocéphale"⁸³ düzeyine

⁸² Sass, "Bogomil Théophile (le prêtre)", A-K, s. 224.

⁸³ Yunanca "kendi kendini tanımlayan şey, kendi/si" anlamında (Gr. autos) ve "baş" mânasına gelen (Gr. kephale) kelimelerinden oluşan "otosefal; Fr. autocéphale", Ortodoksluk'ta kendi başpiskoposları tarafından yönetilen *otosefal* Kiliseleri (diğeri bir ana Kilise'ye bağlı olan *otonom*) tanımlamakta kullanılan terimdir (PL. "autocéphale", s. 100). Ortodoksluk günümüzde sayıları 14 olan otosefal kiliseye sahiptir. İstanbul Ortodoks Patrikliği'nin kabul ettiği listeye göre Otosefal Kiliseler; Gürcü, Kıbrıs (431), İstanbul,

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

getirdi. Kısa süren bir “Slavlaştırma” periyodundan sonra Yunan ruhbanlığı da Aziz Kiril ve ağabeyi Methodius’un takipçileriyle güç kazanmaya başlamıştı. Yeni bir elit sınıfın gelişmesini takiben silâhlı dış mücadele ve feodaller arasındaki meydan okuma da dâhil olmak üzere, kırsal kesimde halkın hayat standardı zarar görmesine rağmen, Bizans etkisi genişliyordu.

Böylesine yerli bir form sunan siyasî ve dinî ortam, heretik bir akımın gelişmesi için uygun zemin taşıyordu. Bulgaristan’da Çar Petar’ın bu türden bir gelişmeye son derece açık bir dönemde bütün bu özellikleri taşıyan, yakın çevresinde Bogomil adıyla anılan ve Bulgar diyarında Bogomilizm’in vâzî olmaya ilk aday bir rahip çıkmıştır. Zaman içinde dönemin tanıdığı Rahip Kozmas’ın eserlerinde sözünü ettiği, ismi üzerinde kelime oyunlarının dahi yapılacağı (yuk. bkz.) “Bogomil” adlı tarikatın kurucusu Rahip, yeni fikirleri ile tarihteki yerini almıştır.⁸⁴

Pavlusçu misyonerlerin aktivitesi erken dönemlerdeki ilk sızma girişimleri sırasında emellerine engel gördükleri Ortodoksluk ile karşılaşmış, bu heretik akım Ermeniler, Latinler, Germenler ve Yunanlılar gibi yabancılar tarafından propagandası yapılan yeni doktrin olmuştur. Bunlar arasında Anadolu’da heretik eğilimler başından itibaren halkın diline ve iş değerlerine alışmak için kendini zorluyordu. Çar Simeon tarafından desteklenen Methodius’un bağlıları Ortodoksluk’un “Slavlaştırma” emellerine destek verip dengelerin bu yönde olması temayülünde bulundu. Fakat zaferin kimin cenahında bulunduğu ait bir belirginlik mevcut değildi. Heretiklerin karşıt cephesindeki Slavlaştırma hareketleri kısa süre içinde kendiliğinden açığa çıkmıştı.

Obolensky ve Angelov gibi birçok uzmanın savunduğu görüşten birine göre bu yeni sapkın (hétérodoxie) çıkışlı doktrin, Pavlusçuluk ve Messalyanist ideolojilerin sentezlerinden biri olarak gerçekleşmişti. Bogomilizm’i belirgin kılan unsurlar öncelikle sosyal ve düalist fikirler,

İskenderiye, Antakya, Kudüs, Bulgar (917), Sırp (1346), Rus (1589), Yunan (1830), Polonya (1924), Romen (1925), Arnavutluk (1937) ve Çekoslovakya (1951) olmak üzere 14; Otonom Kiliseler ise Finlandiya ve Estonya olmak üzere 2’dir. Ancak çeşitli kaynaklarda Otosefal Kiliselere Amerikan Ortodoks Kilisesi de dâhil edilmekte, diğer taraftan Otonom Kiliselere Sina, Macar, Makedon, Çin ve Japon kiliseleri de eklenmektedir. Ömer Faruk Harman, “Günümüzde Ortodoks Hıristiyanlık”, 2000. *Yılda Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, Dinler Tarihi Araştırmaları-III, (Sempozyum, Ankara 09-10 Haziran 2001), s. 191-192.

⁸⁴ Sass, “Bogomil Théophile (le prêtre)”, A-K, s. 225.

HALİM İŞİK

devamında çileyeye dayalı (ascétique) bir takım prensipler olmuştur. Bu görüş, varlığını daha çok Pavlusçuluğa borçlu olan yeni akımın zaman içinde genişleyecek olmasını vurgulamaktadır. Pavlusçular sadece Balkanlarda değil, bir asırdan fazla bir zamandır çeşitli sebeplerle Ermenistan'dan, Ön Asya'dan (Anadolu) İmparator Ioannes Tsimiskes (969-976) tarafından Bulgaristan'a doğru sürülen, sayıları yoğun dindaşların göç etmesine de çıkış kaynağı oluşturmuştur. Diğer taraftan Bogomilizm'in, manastır kültürüne ve tamamlayıcı unsur olarak Messaliyanist desteğe ihtiyacı yoktu. Çar Petar'ın egemenliği otosefal Bulgar Kilisesi'nin Bizans kültür anlayışından beslenen Ortodoks keşişliğine dayanan genişleme felsefesi temellerine dayanmaktadır. Çar yeni yüksek aristokrasi üyelerini (boyarlar) izleyip Bizanslı yönetici sınıfını taklit eden çok sayıda manastır tesis ederek Ortodoksluğa karşı cömert davranışlar sergiliyordu. Oysa son derece katı ahlâki kuralların hâkim olduğu hayat standardı bu yeni seçkin toplumların prensipleri üzerinde açıkça güçlü bir çekim merkezi oluşturuyordu.

Bazı yazarların Messaliyanist düşüncenin Bogomilizm üzerinde hissedilir etkisinin olduğunu söylemesi tutarlı bir yaklaşım değildir. Bu noktada anılan heretik hareketlerin hasımlarına ait dönem ile ilgili metinler net ve belirgin bilgi vermemişler; zira yazarlar Maniheizm, Messaliyanizm ve diğer ayrılıkçı eğilimleri birbirine karıştırmışlardır.⁸⁵

Pavlusçuların Bulgaristan'da farklı fakat bir arada yaşayan iki toplum olarak var oldukları ilk nesil Bogomil inananları üzerinde kesin bir etkisi olmuştur. Etki bölgeleri sınırsız bir açıklık içinde dikkat çeken bir düzeydedir. Pavlusçular Trakya bölgesinde ve Bulgar topraklarında, hâkimiyetleri bilhassa Makedonya'da açıkça görülen Bogomillerden daha aktiftir. Buraları 971 yılından itibaren Bulgaristan'ın doğu bölgesinde yerleşik heretik cemaatlerin aktiviteleri üzerine halkına işkence eden Bizans tarafından işgal edildi. Pavlusçular buradan tamamen kaybolmamışlar, fakat hissedilir ağırlıkları Bogomilizm'in güçlü olduğu bölgelerde coğrafi konumu sayesinde en az birkaç on yıl süreyle hâkim oldukları diğer muhâlif gruplar karşısında azalmıştır. Ağırlıkla Philippoupolis (Filibe)⁸⁶ bölgesinde yerleşik Pavlusçular, Bogomilizm XV. yüzyılda tarihe gömülmüşken, XVI.

⁸⁵ Sass, "Bogomil Théophile (le prêtre)", A-K, s. 225.

⁸⁶ Bulgaristan'ın Sofya'dan sonra ikinci büyük merkezi, Meriç nehrinin iki yakasında kurulmuş, camileri, kiliseleri ve sinagogları, farklı dinî ve etnik grupları içine alan nüfus yapısıyla kozmopolit bir görünüş arz eden, ülkenin güney kesiminde eski bir Osmanlı şehri olan Filibe için bkz. Machiel Kiel, "Filibe", *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 79-82.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

asrın sonlarına doğru Ortodoks köklerini koruyarak Katolisizm'i benimsemişlerdir.

i. Bosna'da Bogomilizm ve Katolisizm

XII. asrın sonlarında Bogomil hareketinin komşu ülkelerdeki durumuna göre Bosna'da daha iyi şartlarda bulunduğu görülmektedir. Bütün bir Hırvatistan, Dalmaçya ve Slovenya gibi prensip olarak Katolik geleneklere sahip ülkeler Macar Krallığı'nın otoritesi altında yaşamaktadır. Ortaçağ'da Bosna halkı bazı aşamalarından geçtiği feodal bir yapıda hayat sürmüştür: Soyluluk burada kabile hısmımlığı ilişkileri temelinde, patriyarkal güce sahip, toprağın kişilere değil bir aile veya hânedana ait olduğu feodal bir yapı oluşturmuştur. Feodal sistem spesifik bir form olmakla birlikte coğrafi şartları sayesinde merkezî yönetimden bağımsız ve uzak idarî düzen tesis etmiştir. Şahsî bağlantılarla değil birbirinden bağımsız küçük gruplar halinde işleyen bir toplumsal model hükümandır. Birbirlerine karşı içyapıda sık çatışmalar yanında aile dışı tehditlere karşı her türlü tedbirleri alabilecek bir işleyiş modeline sahiptir. Bu hal ve şartların oluşturduğu feodal yapı XI. yüzyıldan itibaren net olarak bertaraf edilmiştir. Bosna fakir olmasına rağmen köylü nüfusun barındığı kırsal alanlarda uç yoksulluğun bulunmadığı bir ülkedir.⁸⁷

Diğer toplumlardan farkı, İncilleşme (évangélisation) konusunda düşük düzeyli, yüksek dirençli, 1463 yılından sonra Osmanlı fetihleri ve sonraki süreçte de devam eden İslâmlaşma eksenli bir düzene sahip olmasıydı. Yoksulluk bazı bölgelerde öylesine yüksek seviyeye çıkardı ki, sahil bölgelerinde Katolik Kilisesi'nin yerleşik düzen haline getirdiği sistemle yoksul aileler öz evlatlarını satabilecek duruma gelmişlerdi. Bu tür merkezlerde yer alan asil ve burjuva Hıristiyanların menfaatlerine dayalı sistemde dikkat çekici olan, çocukları satılanların, Katolikler dışındaki toplumsal itiraz ve şikâyetleri olmayan, heretik cemaatlere ait ailelerin çocuklarının olmasıydı. Toplumsal bir ahlâksızlık olarak günlük hayatta var olan çocuk ticaretinin bir yüzü ise asillerin bu işi şahsî ve sosyal mevkilerine olumlu katkıda bulunan tahakküm vesilesi olarak görmeleri idi.

İşte bu toplumsal dejenerasyon bir başka Hıristiyan tarikat, Bogomilizm adıyla bilinen yeni bir tarikat tarafından doldurulmuştur. Hemen devamında millî bir devlet geleneği olmadığı için bu süreçte

⁸⁷ Sass, "Bogomil Théophile (le prêtre)", A-K, s. 226.

HALİM İŞİK

gerçekleşen dayanışma fikri devlet olarak yine feodal siyaset ve din karakterli olarak günlük hayata yansımıştır. Vatanseverlik tahmin edilenden daha duygusal boyut yüklenmiş ve popüler değerler üzerine inşa edilmiş, patriarkal rejim hâriçten gelecek tehditlere karşı kendi elit ve asil çevresine yönelmiştir. Çünkü Bosna bu haliyle şahsının hedef olabileceği Macar-Hırvat siyasî otoritesi tarafından yönelecek bir baskıya; Katolik Kilisesi baskısına karşı kendisini savunmak zorunda idi. Bosna devletinin çok önemli bir devlet adamı olan, tarihinin kendisiyle başladığı⁸⁸ hükümdar, kral, sancak beyi unvanlarıyla anılan Ban⁸⁹ Kulin,⁹⁰ Kathar ayrılıkçı

⁸⁸ Bosna devleti Ban Kulin döneminde Dubrovnik şehir devleti ile kurduğu ticarî ilişkilerle bölgesinin en önemli merkezlerden biri haline gelmiş, Kulin'in Bogomilizm'i benimsemesi üzerine Papa III. Innocentus (ikt., 1198-1216), 1200 yılında Macar kralı Emerik'e yazdığı ve Bogomiller hakkında ilk olan mektubunun bir yerinde şu ifadeleri kullanmıştır: "...Değerli kardeşimiz Bernard, Split bölgesinden çok sayıda Bogomil'i uzaklaştırmıştır. Fakat Split'ten kaçan Bogomilleri Ban Kulin kabul etmiş ve onların düşüncelerine katılmıştır." Metin İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, İnsan Yayınları, İstanbul 2013, s. 25, 27.

⁸⁹ 1149-1155 arasında Macarlar, Boşnak ve Sırlar'la birlikte Bizans'la uzun süre savaşmışlar, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un karşısında muvaffak olamamışlardır. İmparator nihayetinde Bosna'yı ele geçirip buranın hâkimi Boric'i Slavonya'ya sürdüğünde tahta, kendi yanında bulunmuş ve güvenini kazanmış ve hep Macarlara bağlı kalmış olan Kulin'i geçirmiştir. İsmi bu kelimeden almış olan Banj(y)a Luka şehrindeki 'ban' kelimesi Türkçe'dir, bölgedeki kültüre işaret etmektedir, aynı zamanda Macarca'ya geçmiştir. Hırvatistan "ban"ı ile aynı mevkide olan Erdel yöneticisi için bu kelime değil, yine Slavca 'voyvoda'dan gelen 'vajda' kullanılır. Ancak uygulamada kelimenin aslı anlamının çağrışımı siyasî durumu ifade etmez. Meselâ Sırbistan'da 'ban' yoktur. Bunu ilk Osmanlı yöneticilerinin ve tam bağımsız pek çok Türk devletinde hükümdarların kullandıkları 'bey' unvanıyla karşılaştırmak mümkündür. Osman Karatay, "Kulin Ban Zamanında (~1180-1203) Bosna", *I. Uluslararası Balkan Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri*, 8-10 Nisan 2010 Tiran, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayını, Edirne 2013, s. 246, 248. İlgili bir başka görüşe göre terim Balkanlar'da küçük Hıristiyan prenslerine verilen unvandır ve yaklaşık tüm yarımada kullanılır. Gr., *βavoç (banos)*, Bulg., Slav-Mak., Sırp-Hırv., Slov., Rumen, *Ban*, Macarca, *bán*, Lât., *banus*, Fa., *bân'a* imlâları ile dikte edilip "prens, lord, hükümet başkanı" anlamlarına gelmektedir. Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, "ban", (I-VII), Cilt I, Simurg Yayıncılık, İstanbul - Wien 2002, I, s. 275.

⁹⁰ Bosna'ya 1180 yılında hâkim olan ve Bogomilizm'i resmî din ilan eden Ban Kulin, hâkimiyetinin sürekliliğini Katoliklere itaat etmekte görmüş, Bogomil inancını terk ederek Katolik olmuştur. Bu durum Bogomillerin ciddi tepkisine yol açmışsa da Bosna'nın 1203'te Macar hâkimiyetine girmesine ve Katolik olarak anılmasının önüne geçememiştir. Ban Kulin sonrası dönemde Bosna'da bir iç karışıklık yaşanmış, Katoliklerin desteklediği Prijezda'ya rağmen Bogomiller kendi destekledikleri Mate Ninoslav'ı başa geçirmeyi başarmışlar, Bosna'da kısa bir ara sonrasında Bogomillik yeniden iktidara gelirken Bosna'da var olmanın Katolik olmaya bağlı olduğu anlayışı da terk edilmiştir. Hatta Ban Kulin sonrasında iktidara gelen ve aslen Katolik Prijezda'nın soyundan olan Stefan Kotroman bile eşi bir Katolik olmasına rağmen Bogomillik'i terk etmemiştir. Altan Çetin-Galip Çağ, "Bosna'nın Osmanlı İdaresine Geçişinde Bogomillik'in Etkisi", *Tarih Okulu*, Ocak-Nisan 2011, Sayı IX, s. 27-28.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

güçlerine yakın bir anlayış sergilerken, buna bağlı onbin kişinin Bogomilizm'e meyletmesi söz konusuydu. Thomas (Split'li) adlı bir başdiyakosa ait kronik bir kaynağa göre Bosna'nın ilk Kathar piskoposu Güney İtalya'nın Pouilles bölgesinden gelen Aristodios olmuş; Aziz Sava'nın Sırpça kaleme aldığı bir sinod kararlarına ait eser, (*Sinodik*), *Rastude de Bosnie* adlı, Aristodios ile özdeş bir kitabı aforoz etmiştir.

Papa III. Innocentus (ikt. 1179-1180) anılan eserin hemen devamında bazı tedbirler almış, 1203 senesinde Ban Kulin, papalık valisi önünde kendisine ait radikal görüşünü savunma fırsatı bulmuştur. Diğer taraftan uzlaşma belgesi onun adına Katolik dininden çıkma anlamı taşıyordu, zira Bogomil pratiklerine açıkça karşı çıkan hiçbir ayrılıkçı gruba rağbet etmeyeceğini ifade ediyordu. Benzer bir uzlaşma sözleşmesi Fransa'nın Toulouse şehrinde halk ile papalık valisi arasında aynı şeyleri vurgulayan bir bildirinin şahsında da yaşanmıştır. Bosna için özel yetkili elçi, dönüşünde Papa III. Innocentus'a sunduğu tebliğinde üç piskoposluk merkezi kurulması gereğini arz etmiş, bunlar Macar Krallığı'nın tüm desteğine rağmen Roma Kilisesi'ne eğilim sergilemiş, 1223 yılında esasen Bogomillerden bir farkı olmayan Katharlara temayül göstermiş, Papa tarafından özel bir elçi gönderilmiş, derin izler bırakan Sırp sinodunda bulunmuş, Verona⁹¹ şehri Kathar piskoposu gönderilmiş olmasına rağmen hiçbir sonuç alınamamıştır. Görünen odur ki 1240 yılına doğru Bosna, Güney Avrupa'da bütün ayrılıkçı hareketlerin merkezi haline gelmiştir. 1232 senesinden itibaren çok sayıda Bosnalı üst düzey yetkili Bogomilizm'i benimsemiştir.

Bu durum Katolik bir piskoposun bile kendisini güvende hissetmeyeceği kadar kaosu ifade etmektedir. 1238'den itibaren Bosna piskoposluk makamı Slavonya'nın, Sava'nın kuzeyinde, ülkenin aynı zamanda kuzey sınırı olan Đakovo şehrinde kurulmuştur. Ne uzlaşma girişimleri ne de silâhli müdahaleler Bosna'da bu gidiş ile ilgili hiçbir sonuç sağlamamıştır. Din değiştirme silâhli bir topluluğa dâhil olmak için bir suç olarak uygulanıyordu. XIV. yüzyılda bazı yüksek rütbeli yetkililer iki dinî temâyüle sahip olduklarını gizlemiyorlar; bunlardan biri Kathar görünümlü Bosna Kilisesi'ne, diğeri ise Katolik dinî pratiklerinin Roma'ya sadakat vurgulayan görüntüsü altındaki uygulama hali idi.

⁹¹ *Dictionnaire Universel d'Histoire et de Géographie*, "Vérone", M. N. Bouillet, Paris 1884, s. 1946.

HALİM İŞİK

Bosna 1350'ye doğru bir krallığa evrileceği zaman Bogomilizm bir din devleti fonksiyonu görecektir, birliğinin politik şahsiyeti her zaman bu temeller üzerinde kalacak ve Macar-Hırvat Katolisizm'i ve Sırp Ortodoksluğu arasındaki güç dengeleri etkili bir oyun sayesinde desteklenecektir. 1404'de Bosna kralının asilleri "pataren"ler tarafından desteklenerek seçkin olacaktı. İki yıl içinde yüksek etki sahibi Voyvoda Hrvoje Vukčić (1350-1416) ilk sözleşmesini aniden, gelişmelerin zaman içindeki ön belirti durumunda olan Türkler ile yapacaktır. Bir başka Osmanlı sultanının desteği ile kendi kralına başkaldıran Sandalj örneğindeki gibi 12 yıl sonra voyvoda, ölümüne kadar *pataren* olarak kalacaktır. Ülkeleri Katolisizm'de birleşme hedefindeki girişimler dozu gittikçe artan baskılar sonucu parçalara bölündü zira Bogomilizm XV. asırda Bosna kralının tehlike gördüğü Osmanlılara karşı tüm Batı dünyasının desteğini sağlamaya çalıştığından gerilemişti.⁹² Roma Kilisesi için Bosna'yı fethetmek artık çok geç olacaktır. Kesin olarak bazı değişimler vuku bulacak, çoğunluk Bosna Kilisesi'ne sadık kalacaktır. 1459 yılında eski bir Katolik olan Kral Stjepan Tomaš Türklerle karşı oluşturulacak bir bloğun unsuru olmayacağını ilân ederken, Maniheist eğilimli kişilerin büyük bir çoğunluğu Müslümanlara Katolik âlemine kıyasla daha yakın duruyorlardı. Kral Tomaš ölümünden sonra samimiyetini göstermek için Roma'ya karşı sadakat nişanı olarak seçilmiş asil Bogomiller peyderpey ve eskort eşliğinde gönderilmiş, bunlar bizzat papanın önünde din değiştirme sözleşmesi imzalamışlar ve geleceğin engizisyon yargıcısının amcası olan Kardinal Torquemada'ya teslim edilmiş, bunun yanında Bosnalı Maniheist hareketin elli yanlısını da hatırlatmışlardır. Dört yıl sonra Boşnakların büyük bir çoğunluğu İslâm peygamberi Muhammed'le özdeş olmuş "faraklit"⁹³ ile mücadele etmek zorunda kalmışlar, yani İslâm ile pozitif bir tanışma yaşamışlardır.

⁹² Sass, "Bogomil Théophile (le prêtre)", A-K, s. 227.

⁹³ Faraklit (فارقليط); İslâm âlimlerinin Yuhanna İncili'nde (14/16-26; 15/26; 16/7) Grekçe "paraklêtos" olarak geçen kelimenin Kur'an'da (es-Saf 61/6) Hz. Muhammed'e işaret eden müjdeye delâlet ettiğini ifade ettikleri temadır. Sözlükte "yanına çağırma" anlamında kullanılan kavram, Kilise terminolojisinde "yardımcı, teselli veren" manasına gelmektedir. Eski Ahid'de "Ben de Baba'dan dileyeceğim, size sonsuza dek sizinle birlikte olması için başka bir Tesellici, Gerçeğin Ruhu'nu verecek. Dünya onu kabul edemez. Çünkü onu ne görür ne de tanır. Fakat siz onu tanıyorsunuz. Çünkü o aranızda yaşıyor ve içinizde olacaktır." (Yuhanna 14/16-17) ifadeleriyle geçen kavram, Kur'an'da Hz. Muhammed'in müjdelenmesi ile ilgili şu sözlerle geçmektedir: "Hani Meryem oğlu İsa 'Ey İsrailoğulları, şüphesiz ben, Allah'ın size benden önce Tevrat'ı; doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici olarak gönderdiği peygamberim' demişti." (es-Saf 61/6). Günay Tümer, "Faraklit", *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 165.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

ii. Bulgaristan'da Bogomilizm ve Katolisizm

Ortaçağ Bulgar toplumunun kaderi Bogomil hareketi ile paralel olarak üç aşamalı bir süreç içinde cereyan etmiştir. Hareketin burada yerleşmesi ilk krallık dönemlerine, Simeon, Petar ve Samuel'in birinci krallık devrine denk gelmektedir. Birinci Bulgar devletinin düşmesinden sonra Bogomillerin gelişmesi, doğduğu Bulgar topraklarında kesintiye uğrarken, İmparatorluğun diğer bölgelerinde başkent dâhil yayılmasını sürdürmüştür. Bu dönem Bizans Bogomilizm'i periyodu adıyla anılır. XII. asrın sonunda bağımsız Bulgar kimliğinin inşası yeniden oluşunca Bogomilizm iki asır öncesinde doğduğu Bulgar topraklarında yeniden ve daha etkin görünmüştür. Bulgar siyasî rejimi veya Bizans imparatorları yönetimi altında Bogomiller, Pavlusçular ve diğer heretik cemaatler tolerans döneminin sona ermesi, devamında işkence ve kovuşturma devriyle toplum dışı kalarak resmen tanınmaksızın siyasî bir güç olarak da hissedilmesini sağlayacak en küçük anlamları olmaksızın yaşıyordu. Diğer taraftan hareket çok kısa bir süre içinde Bulgaristan sınırlarını aşmış, batıya doğru yayılma göstermiştir. Bu arada Sırbistan'da yerleşik bir hal alamıyor, buna karşılık Macar-Hırvat krallarının otoritesi pratiğinde bağımsız bir coğrafyada, Bosna'da güzel bir kabul ile karşılanmıştır. Bulgar Ortaçağı'nın tarihi bütün bir Balkan yarımadasında olduğu gibi son derece hareketli geçmiştir. Bogomil cemaati doktrin edindiği gnostik öğreti ile sürekli değişkenlik sunan bu yarımadanın üzerinde bir hissedilir bir etki meydana getiremiyordu. Devam eden dönemlerde sosyal ve politik gelişmeler cemaate, doktrinin toplum, kurum ve yapıları üzerine bir misyon yükliyordu.

Bulgar devleti X. asır boyunca iki heretik akımın derinliğinde hissedilen bir özellik taşıyarak kendini gösteriyordu. Bizans devletinin karşısında bağımsız mahallî kilise ile aynı döneme denk gelen bir devirden sonra politik kimlik gerileme dönemine girmişti. Peçenekler, Macarlar ve Ruslar ve Bizanslılar ülkeyi talan ediyordu. Bu aşamadan sonra manastırların büyük bir çoğunluğu hiçbir fonksiyon görmeyen bir konuma geldi. Bu dinî merkezleri bağışlarıyla ayakta tutan dindarlar baskı ve işkence sonucu yok olunca bütünlüğünü kaybettiler. Bu gelişmelerde öncü gösterilecek gezgin keşişlerin şehir merkezlerinden uzak manastırlarda ikamet etmeleri mecburiyeti ile manastırlar ruhunu ve fonksiyonunu yitirmiş, samimiyetsiz ve sunî inanç merkezlerine dönüşmüştü. Bu süreçte toplumun dinî değerlerine sahip çıkabilecek Yunan ruhbanlığı öne çıkıyordu çünkü Bulgar Kilisesi kendini toplumdan gittikçe tecrit ediyor, büyük bir

HALİM İŞİK

yoksulluk içinde adları skandallara karışmış ruhbanları ve seküler görevlileri ile bir asalet arayışına giriyordu. Manastırların dışında olduğu gibi içinde de toplumun ve Bulgar Kilisesi temsilcilerinin panoraması dışarıya skandallarla karışmış halleriyle yansıyor. Keşişlik kültürü tüm bunlara rağmen bütünüyle olumsuz bir rol oynuyor değildi. Rahip Bogomil şüphesiz Kilise'nin bu türden bir temsilcisiydi.⁹⁴

Çar Petar'ın iktidarı döneminde vaazlarda işlediği “küçük asalet, alt ruhban sınıf ve köylüleri, ihtilâl karışıklığı, fedakârlık, manastır ruhunun aranması” gibi temalar manevî sığınma ve teselli sağlayacak hamlelerdi. Bu aşamada bir heretik hareketin doğuşunun ve yayılmasının dış sebeplerini toplumun ve Kilise'nin işleyiş yapısının denenmemiş reformlarında aramak gerekiyordu. Bu o kadar paradoks bir haldi ki, Ohrid'li Aziz Kliment'in Ortodoks misyoner aktivitesi Bogomiller için tarihî zemin teşkil ederken, Kiril ve Methodius'un disiplininin yok oluşu ise tarikatın sona ermesini sağlamıştır. Methodius tarafından kurulan düşünce okulu ilk talebelerine propagandanın temel enstrümanlarını öğretmiştir: Slav yerli dili Bogomilizm anlayışında ibadet dili olabilecektir. Makedonya'da mevcut çok sayıdaki manastırın eğittiği okullar ve kültür, üye profilini de oluşturmaktadır. Bu bölge muhtemelen Bogomil tarikatının sonsuza kadar bu hal üzere kalacağı beşik, Kral Samuel'in ölümünü (1014) ve Bizans İmparatoru II. Vasileos Bulgaroktonos (Bulgarkıran) tarafından bütün Bulgaristan ve Makedonya'nın fethedilmesinden itibaren sonsuza kadar devam edecek görüntüsü verirken Bizans otoriteleri problemi tarikatı kökünden yok ederek değil etkisiz kılarak çözmeyi düşünmüşlerdir.⁹⁵

Bizans dönemi Bogomilizm tarihinde çok özel bir önem ifade etmektedir. İmparatorluk otoritelerinin şiddete dayanan Bizanslaştırma politikası büyük halk kitleleri üzerinde şiddeti tahrik eden zemine doğru sürüklenmektedir. Slavlar yaklaşık bir asırdır Pavlusçu ve Bogomil hareketlerini millî olmaları sebebiyle 1020 yılında imparator tarafından kurulan Bulgar Kilisesi'nde etkili Yunan ruhbanlığına karşı verilen mücadelede zulüm gören halkın yararına ekonomik ve kültürel en güvenilir heretik temsilciler arasında görmüştür. Bogomilizm halkın desteği sayesinde Makedonya'da ve Bulgar krallığına ait toprakların dışında kalan bölümde politik anlamda gerçek bir millî hareket seyrinde kendini aslından dönüştürmeden garantiye alıyordu. Böylece Bogomilizm'in Bizans

⁹⁴ Sass, “Bogomil Théophile (le prêtre)”, A-K, s. 228.

⁹⁵ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.243 vd.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

coğrafyası üzerindeki hissedilir genişlemesi ve Konstantinopolis şehrinde de görülüyor olması da söz konusu oluyordu.

Bogomilizm'in dinler tarihindeki ilk izleri önemli bir Slav toplumunun bulunduğu Bitinya (İznik bölgesi) kırsal bölgelerinde VII. yüzyıldan itibaren göçmen veya sürgün olarak bulunan kesimlerde görülmektedir. Bizans dönemindeki ilk tanıkları ise Bulgar Bogomilleri ile ilgili eserlerin ilki olan keşiş Akmonya'lı Eftymios'un 1050 yılları civarında bu heretik hareket üzerine kaleme aldığı bir mektup olmuştur. Bundan kısa bir süre sonrasında Bizanslı yazar Mikhail Psellos'un (öl. 1078) *Şeytanların Enerjisi Üzerine Diyalog* (Gr., *Περί Ενεργειας Δαιμονων*, Fr., *Dialogue sur l'œuvre des démons*)⁹⁶ adlı, "omuz heybesi taşıyıcıları," anlamındaki isimleriyle Bogomilleri işaret ettiği eseri olmuştur.

Tarikatın Bizans coğrafyası üzerinde genişlemesi, dolayısıyla Slav kökenli halklar arasında vuku bulmuş, aynı zamanda asiller ve başkent Konstantinopolis entelijansiyası arasına nüfuz etmiş ve bazı manastırlarda taraftar bulmuştur. Kendiliğinden vuku bulan bilgi genişlemesi, birinci el bilgi ve birbirinden farklı diğer kaynaklar ile halk, politik ve kültürel ortamlarda tarikatın tartışılmasına sebep olmuştur. Böylece farklı doktrinlere sahip birçok grup ortak bir özelliği üstlenerek görünür olmuştur. Sözü edilen bu iki kaynağın dışında Bulgar heretikleri Grek metinlerinde XI. asrın sonuna kadar problem olmaktan çıkmıştır. Din işleri tâlî problem alanı görüldüğünden üzerine söz edilir olmaması, otoritelerin bu konu üzerindeki sessizliği doktrin tartışmalarının sona ermesini kolaylaştırmıştır.

1087 yılından itibaren Bulgaristan'ın kuzeyinde görünen tarikat Pavlusçuluk olmuştur; bu dönemde kaos ortamları birbirini izlemiş, Peçenek saldırılarının ortakları Oğuzlar, asrın sonundan itibaren kaosun kesim noktasında etkin rol oynamışlardır. Anna Komnena'ya göre Bogomiller, çok görünür olmamanın yanında taşıdıkları aktif özellikleriyle kendilerini faziletten yana göstermekte mahir bir tarikattır. Şuna da inanmak gerekir ki bu dönem boyunca imparatorlukta Bulgaristan ve diğer toplumlarla olan ilişkiler bütün bağlular arasında karşılıklı menfaatlere dayanmaktadır.⁹⁷

⁹⁶ Anılan eser ile ilgili bkz. Paul Gautier, "Le De daemonibus du Pseudo-Psellos", *Revue des études byzantines*, (Persée), Année 1980, Volume 38, Numéro 1, s. 105-194.

⁹⁷ Sass, "Bogomil Théophile (le prêtre)", A-K, s. 229.

HALİM İŞİK

Bununla beraber işkence ve baskılar İmparator Manuel egemenliğinde yoğunlaşmak üzere hiçbir zaman sona ermemiştir. Euthymios Zigabenos (*Panoplia dogmatica*, 1140) ve Anna Komnena (*Aleksiad*, 1148), İmparator Aleksios'un iktidarı döneminde tarikatın azizi Aziz Vasileos'un⁹⁸ ölümü ve başkent (Konstantinopolis) Bogomil cemaati üzerine iki ayrı eser kaleme almışlardır.

XII. yüzyıl başında hareket Bizans'ta takip edilmesine rağmen varlığını korumuş, Lâtin imparatorluğu döneminde de doktrinini kabul ettirmiştir. Bogomillerin birçoğunun Balkanlara geri dönmesiyle büyük yayılma başladı. Bu gelişme öncekinden farklı, halkın Roma Kilisesi ritüellerini uyguladığı, Balkan dinî gelenekleri dışında yeni heretik hareketlerin görünmeye başladığı dönemin hemen öncesinde Bizans devrinde gerçekleşen doktrin sistematizasyonu sonucu oluşan merkezlerde yayılma gösterdi. Buradan itibaren tarikat, lâik ve Kilise mensupları, piskopos, başpiskopos ve papaların dikkatini çekiyordu. Lâtin Kilisesi, Bogomilizm ve uzun bir zamandan beri bundan daha ciddi problem görülen diğer düalist eğilimler krizi, Batı'da gizli dinî fenomenlerin çağı olarak

⁹⁸ Hayatının büyük kısmı manastırda geçmiş güçlü bir hatip ve piskopos olan aziz Basileos (330-379, 1 Ocak, Kapadokya/Kayseri) saygın bir ailenin on çocuğundan ikincisidir. Babası Pontus'un [Anadolu'nun kuzeydoğusunda eski bir ülke, VI. Mithridates (ikt., 111-63) hükümdarlığında bölgenin en kudretli devleti Pontus. *PL.*, "Pont", s. 1603.], bir taşrasında ikamet eden, retorik ve felsefe dersleri okumuş, dinî ve seküler mektup literatüründe söz sahibi bir şahsiyettir. Babasının ölümünden kısa bir süre sonra buraya gelen Aziz Sebastiyalı Peter'in derslerini izlemek üzere Kapadokya (Kayseri) bölgesine gelmiş, devamında İstanbul ve nihayet Atina'da bulunmuştur. Buraya 352'de gelen Basileos, Kayseri'de tanıştığı yakın dostu Aziz Gregorios Nazianzus ile buluşmuş, 357'de Doğu ve özellikle Mısır manastırlarını ziyaret etmiştir. Kayseri'ye döndüğü 358'den itibaren Iris nehri kenarında bir dağda inzivaya çekilmişken 370'in ortalarına doğru hayatını kaybeden Kayseri piskoposunun halefi olarak piskopos olmuştur. On yıllık piskoposluk ve Aryanizm'e karşı Hıristiyan dogmalarını ve imparatora karşı Kilise özgürlüğünü savunan aksiyonları destekleyen yoğun faaliyetleri sonrasında ölmüştür. Aziz Basileos'un eserleri *Hexameron Üzerine Dokuz Nutuk* (veya *Altı Günün Eseri*), *Mezmurlar Üzerine Onüç Nutuk*, *İşaya Üzerine Yorum* adlarını taşımaktadır. J. B. Jeannin, "Saint Basile", *Dictionnaire de la Bible*, tome premier, deuxième partie, Arnaud-Bythner, (publié par F. Vigouroux), Paris 1912, s. 1494. Bulgarlar Aziz Basileos'a has kıldıkları anma gününü ölüm tarihi olan 1 Ocak'ta kutlarlar. Bu, aynı zamanda adları Vasil, Vasilika veya Veselina olanların anılan azizin adını taşıdıkları için kutlanan isim bayramı günüdür. Bir gelenek olarak 5-12 yaş çocukların sırtına kızılıcak dalından yapılma, patlamış mısır, kuru erik, rengârenk yün ile süslenmiş sopayla ailesiyle iyi bir yıl geçirmesi için iyi dileklerde bulunularak hafifçe vurulur. Basileos'a kendilerine para ve yiyecek verdiği için teşekkür edilir. Bulgaristan'da Aziz Basileos; Pavlos, Meryem, Kiril, Methodius ve Demetrius düzeyindeki azizlerle birlikte anılır. Bogomil ismi taşıyan Bulgarların bayramı 6 Ocak günü Epiphany kutlamalarında yapılır. *Fêtes Patronales*, Multimédia, Bulgarie 2008, s. 4-6.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

kendini göstermişti. Her bunalım ya bir Haçlı seferi krizine veya bir kitle hareketine dönüşüyordu. Böyle bir ortamda tarikat, izole fakat taşkın gruplar arasında gelişme gösteren bir X. asır geleneği görüntüsü vermektedir. Sonuçta Bulgar Bogomilleri ve Hırvatistan'da Dragovica Kilisesi saf Pavlusçu eğilimden mülhem bir doktrine sahip yeni bir heretik hareket meydana getiriyordu.

İmparator Manuel'in 1180'deki ölümü Güney Slav halkları tarihinde bir dönüm noktası ifade eder. Bulgarlar Bizans otoritesine karşı bayrak açıp ikinci krallığı kurdular. Bulgar hanedanı Kuman asıllı Asenler sülâlesi (1187-1280) üstün egemenleri eski devlet coğrafyasında ayrılıkçı grup oluşturdular. Balkan coğrafi satranç tahtası radikal hamleler arenasına dönüştü. 1187'de yeniden dirilen krallığın bağımsızlığı tanındıktan sonra eski baskıcı rejim Latinlerin eline düşmeden önce Makedonya ve Trakya'ya boyun eğdi.

Mücadelenin bir yanında Pavlusçular kesinlikle yer almışlardır. Bunlar XII. asrın başında Bulgaristan'da tarikatın şüphe uyandıran gizli yayılmasının tekrar edilen belirgin işaretleridir. İşkencelere rağmen durmaksızın ilerleyen ve gerileyen kapalı cemaatlerin önüne geçmek gerekiyordu. Asenler sülâlesi ilk tolerans anlayışı sayesinde Bogomiller Bulgaristan coğrafyasında yeniden çok yönlü gelişmeler gösterdi. Çar Boril devletin yeni başkentinde büyük endişe uyandıran bu hareketin ilerleyişini durdurmak için Tırnova'da bir sinod toplamaya mecbur kaldı. İşkencelerin kısa bir süre sonra yumuşaması ile Bulgar Çarı II. Ivan Asen heretikleri hoş görüp bir din devleti oluşturmadan Bulgaristan topraklarında barınmalarına izin verdi. Böylece Bogomilizm için uluslararası bir misyon başladı ve hareket Sırbistan, Bosna ve Dalmaçya'ya doğru genişleyebilecek bir seyir almış oldu. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Bulgar Bogomilizm'i gerileme dönemine girdi. Tarikat tüm Ortodoks ve keşiş hayatının dayatmalarıyla ve yenilenen Ortodoks manastır kültürünün yeni *hēsychaste*⁹⁹ hareketi ile adeta bütün silâhlarından arınmış bir görüntüde gittikçe zayıf düştü ve geriledi. Bağlıları XIV. asrın sonunda muzaffer İslâmî kimlik ve öğretilerinin sorgulanmaya başlandığı yeni bir süreç içinde, uzak dindaş ve meslektaşları

⁹⁹ Grekçe *hēsukhia* 'barış' kelimesinden gelen, Ortodoks Kilisesi azizlerinden Selânik başpiskoposu Gregorios Palamas (1296-1359) tarafından geliştirilen, İsa'nın isminin tekrarlanması, himayesinin istenmesi ve bunun düşünülmesi şeklinde cereyan eden, mensuplarına *Palamit* denilen Ortodoks Kilise doktrinine ait spiritüel okul. *PL.*, "hēsychasme", s. 509.

HALİM İŞİK

olacak Katharlar adı altında Balkan yarımadası sınırları dışına doğru, zaman içinde yüksek seviyeli bedeller ödeyerek yol almaya başladı.

iii. Sırbistan’da Bogomilizm

Bizans düalist hareketlerin genişleme alanı bulduğu tek bölge değildir. Bazı yazarlara göre söz gelimi Vlah bölgesi (şimdiki Güney Romanya) Peçenekleri Kuzey Bulgaristan Pavlusçuluğu ile ilişki halinde idi.¹⁰⁰ XI. asırdan itibaren Bogomil ve Patarinler ismiyle adlandırılan hareketler, eğilimlerinin tanımlarını tam olarak yapabilmeyin zor olduğu çağın yazılı literatürüne karmaşık bir terminoloji sunmuş hareketler olarak Macaristan’da da göründüler. Evrenin yaratılışı ile ilgili bazı Macar halk efsaneleri açık bir düalist algılama yansıtan unsurlardı. Bu süreçte artık “Bogomil” terimi Pavlusçuluk hareketini ifade etmektedir.

Bir başka tarihî vâkıa Balkan yarımadasının tarikatlarının ilk temsilcilerinin XI. yüzyıl başlarında İtalya’da da var olduğudur. Bunlar Bulgar krallığının derin takibatından ve baskılarından kaçıp toplumdaki uzak bölgelerde yaşayan gruplardı. Düzenli gelişme kapıları XI. yüzyılın ancak ikinci yarısında açılmış, bu yol onları Batı’ya sevk etmiş, Sırbistan, Bosna ve Dalmaçya toprakları üzerinden kısa süre içinde İtalya ve Fransa’ya kolaylıkla nüfuz etmişlerdir. Komşu Makedonya’da doğan heretik hareketler Sırbistan’da görülmüş olsa da, dağınık birkaç ardıl gruba rağmen Sırbistan bu gelişmelere tarihî reaksiyonu Prens Stefan Nemanja’nın (župan; ikt., 1168-1196) şahsında yoğun olarak göstermiştir.

X. yüzyıl Bulgar Kilisesi’nin farklılığında Sırp Ortodoksluğu’nun özelliği yabancı karakterli Kilise olmamasıdır. Bir düşman gücünün sözü konusu olmadığı, aksine kurucusunun oğlu; geleceğin Aziz Sava’sı, genç Kilise’nin ilk piskoposu Rastko, erken dönemde otosefal, yerli halkın değer temelleri üzerinde yükselen, Bogomil vâizlerine karşı mücadelede en önemli kozlardan biri olacak, bir etki alanının ve Bizans zulmüne karşı direnç fikrini oluşturma sürecine hazır bir Kilise kimliği taşımaktadır. Her şey teorik olarak Bizans imparatorunun kader tayin edici kudretine teslim olmuş, Sırbistan ve Karadağ’ın müstakbel saygın kişileri, Raška ve Zeta bölgesi neredeyse komple bir otonomik güç kazanmış gibiydi. Bu ülkeler Bulgar baskılarından türemiş krizler, ekonomik felâketler, anılan devletin sürekli şekil verdiği yoksulluk, önce Pavlusçuluk’un, devamında

¹⁰⁰ Sass, “Bogomil Théophile (le prêtre)”, A-K, s. 230.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

Bogomilizm'in vaaz ettiği fikirlere karşı ruhları hazır hale getiren durum Sırbistan'da da kendini göstermiştir. Feodalizasyonun hüküm sürdüğü toplumların sosyo-politik dengeleri, geniş halk yığınlarının sürüp giden yoksulluğunun devamını sağlamak gibi yıkım ve felâketlere sebep olmuştur. Böyle olunca ayrılıkçı misyoner ve heretiklerin vaazlarına kulak verecek olanlar sadece küçük bir azınlıktan ibaret hale gelmişti. Büyük çoğunluk için misyonerler artık bir Slav deyişine göre "yaşlı kadınların incir çekirdeğini doldurmayan perakendecisi" (babuni, tekili Babuna; baba) olarak kalıyorlardı. Küçük gruplar, IX. Stefan Dušan kanunu -ünlü Dušanov zakonik- daha XIV. yüzyılın ortalarında ayrılıkçılara karşı müeyyide öngörmüştür. XI, XII ve XIII. asırlar boyunca hareket Dalmaçya şehirlerinde daha yoğun görülmüştür. Bu şehirler Batı'ya doğru bir ara istasyonu anlayışına dayanıyordu. Bogomil tarikatı son olarak buralarda azınlık olarak devam ettikten sonra, 1400 yılına doğru tarihin sayfalarına gömülmüştür.¹⁰¹

3. Bogomilizm'in Avrupa Heretik Topluluklarına Etkisi

a. Bogomilizm'in İtalyan ve Fransız *Katharları* Üzerindeki Etkisi

Bulgar Bogomillerinin İtalyan ve Fransız *Katharları* üzerinde oluşturduğu etki problemi, üzerine çok kıymetli araştırmaların yapıldığı bir konu olmuştur.¹⁰² Bu kaynakların meydana getirdiği bilgilerden çıkan sonuç, X. asrın ortalarına işaretli heretik inanç tarihinde görülmeye başlayan Bogomiller ile XII-XIV. asırlardaki iletişimin etkisiyle sahip oldukları doktrinlerinin yayılma gösterdiği *Katharlar* arasında çok yönlü bir benzerlik olduğudur. Bu iki hareketin ortak çizgisi ilâh anlayışının, biri, sadece semavî dünyanın "iyi tanrı" tarafından yaratıldığına inanırken, görünen dünyanın "kötülüğün kudreti" (Satanaël; Şeytan) tarafından yaratıldığına olan inançtır.

¹⁰¹ Sass, "Bogomil Théophile (le prêtre)", A-K, s. 231.

¹⁰² Anılan konu ile ilgili yakın geçmişte kaleme alınan bazı eserlerin isimlerini künyeleri ile birlikte şu şekilde sıralayabiliriz: 1- Antoine Dondaine, "L'origine de l'hérésie médiévale" *Rivista di storia della Chiesa in Italia*, VI, 1952, 47-78. 2- R. Morghen, "Le origini dell'eresia medievale in Occidente" *Ricerca di storia religiosa L*, 1954, 1-24. 3- A. Borst, *Die Katharer*, Stuttgart 1953. 4- Henri Charles Puech, *Catharisme médiéval et bogomilisme*, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1957, s. 56-8). 5- *Le mouvement bogomile dans les pays balkaniques et son influence en Europe occidentale-Actes colloque international de civilisation balkanique*, Sinaïa, Juillet 1962, s. 173-182. 6- D. Angelov, *Le mouvement bogomile dans les pays slaves balkaniques et dans Byzance*, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma 1964, s. 607-616.

HALİM İŞİK

Heretiklerin insanın düalitesi ile ilgili düşüncesi bedenın kötölüğünün bir yaratığı, yüksek ruhlar üzerine olan anlayışları ise ikincisinin kimlik kazanmasının bedenî gelişimi ile özgürlüğünü elde eden bir yaratık olmasıdır. Bogomilizm ve Katharizm'in karakteristik çileye yönelik felsefesi bu düşüncenin bağlularına çok miktarda yemekten, dünya zevkleri ve ihtişamlı giyinmekten alıkoyan bir hayat modeli telkin etmektedir. Bogomil ve Kathar Kiliseleri ritüel, vaftiz, komünyon, evlilik, ikon kültü, haç, azizlerin hikmet mirası gibi sembolik Ortodoks değerlerin algılanma biçimlerinde de benzerlik göstermemektedir. Bu iki dinî hareketin sosyal ve etik görüşleri aynı temel anlayışa sahiptir ve dünyanın düalist bir kudretle yaratıldığına olan inanç sadece Yeni Ahid kaynaklı bir sadakattir. Kathar inançlarındaki Bogomil pratiklerinin dünyevî zenginliğe ve her türden değerlerine karşıtlık, savaş aleyhtarlığı, kan dökmemek, yalan söylememek ve düşmanlarına dahi zarar vermemek gibi her türlü anlayış hâkimdir. Ahlâk algısı Ortaçağ'da yoğun etkisi görülen feodal sistemin temel prensiplerine aksi değerler taşımaktadır. Bogomiller ve Katharların ahlâk anlayışında eşitlik ve kardeşlik bütün insanlığa ait ortak değer ifade etmektedir. İdeal görülen tema hiçbir sunî geleneğin nüfuz edemediği, resmî Kiliselerin egemenliği ile birlikte devlet iktidarlarına yakınlık sağlamayan, dünyevî emellerle kirlenmemiş orijinal Hıristiyan değerlerdir. Bu düşünce ve pratikler, aynı zamanda teolojik ve doktriner plan üzerindeki görüş birlikteliği, Bogomiller ve Katharların organizasyon alanlarında da çok dar ilişkiler halinde varlık göstermektedir.¹⁰³

XII ve XIII. asırların kaynak bilgileri, siyasî iktidarların şiddet eğilimlerine rağmen Bulgar, İtalyan ve Fransız heretiklerinin kendi Kilise toplumunun yönetim organizasyonu adına, idareci vasıflı özel seçilmiş kişilerin oluşturduğu heyetleri yetiştirmeye muvaffak olduklarını bildirmektedir. Bu tür kişilerin geriye kalmış anıt eserlerden isimlerinin "dede" (Bulg., staryešina) olduğu anlaşılmaktadır. Bu toplumlarda unvanın başlangıcının Bulgaristan toprakları olduğu görülmektedir, zira Bogomil hareketi kronolojik düzende İtalyan ve Fransız Katharlarından önce hayata geçen, öncü tarikattır. XII. asrın ikinci yarısında Bulgaristan diyarında var olduğu net olarak bilinen başlıca iki cemaatin Bulgar ve Dragovica Kilise toplumu olduğu bilinmektedir. Şüphe götürmez bir gerçeklik olarak Bulgar

¹⁰³ Dimitar Angelov, "L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France", *Études Historiques*, A l'Occasion du VIe Congrès International des études Slaves-Prague, Académie Bulgare des sciences * Institut d'Histoire, t. IV, Sofya 1968, s. 175.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

cemaatinin Makedonya’da da var olduğu bilinirken Dragovica cemaatinin yerleşim yeri tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar tarafından cemaatin yerleşim yurdu olarak Makedonya ve Trakya bölgesi işaret edilmektedir.¹⁰⁴

Bu iki Hıristiyan (Bulgar ve Dragovica) cemaati, kendilerine ait düalist karakter ile temayüz etmektedir. Bulgar cemaatine göre kötülük tanrısı (Satanaël), iyilik tanrısı ile eşit değildir ve bu dünyanın sonunda iyilik tanrısına yenilecek ve cehenneme atılacaktır. Dragovica cemaati üyeleri ise “Mutlak düalizm” yanlısıdır, diğer bir ifadeyle iyi ile kötü tanrılar arasındaki bu mücadele sonsuza dek bir galibinin olmayacağı boyutta devam edecektir.

Düalizmin iki ayrı formunu temsil eden Bulgar ve Dragovica cemaatlerine ait bu farklılık, XII ve XIII. yüzyıllarda İtalya ve Fransa’daki cemaatlerde daha bir derinleşmiş olarak var olmuştur. Bazı İtalyan cemaatler bilhassa Lombardia bölgesinde bir kısmının ılımlı düalist, diğer bir cemaatin ise mutlak düalist olarak belirginlik kazandığı görülür. Bu konu ile ilgili ilginç bilgileri İtalyan teolog Rainier Sacchoni’nin¹⁰⁵ XIII. asrın

¹⁰⁴ “Dragovica” cemaati “Dragoviçi” isimli, Latince kaynaklarda, hareketi kuran şahsın adıyla “ecclesia Drugunthiae, Dugunthiae, Drogometiae, Drugutiae, Druguriae, Dorgovitis” gibi küçük farklı imlâlarla geçen ve bağlı olduğu kişinin ismine izâfeten anılmaktadır. Bazı araştırmacılara göre “Dragovica” cemaati Bogomillere değil, “mutlak düalist” karakter taşıyan Pavlusçulara bağlıdır. Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 176, 188.

¹⁰⁵ R. Sacchoni (1190-1258) İtalya’nın Piacenza şehrinde dünyaya gelmiş, eski bir Kathar piskoposu (antistes) olmanın yanında “hérésiarque” (yük. bkz.) olarak 17 yıl harekete mensup yaşadıkdan sonra Engizisyon hâkimliği görevine getirilmiştir. Kaynaklarda Sacchoni’ye ait iki eserden söz edilmektedir: 1. Summa de catharis et leonistis seu pauperibus de Lugduno, Paris 1548. Eserin devam eden tarihlerde bir başka baskısı Martène ve Durand’ın çalışmasında Thesaurus novus anecdotorum adıyla (t. v., 1719, col., 1559-1775) yayınlanmıştır. 2. Liber adversus waldenses, Gretser tarafından 1613’de ve Bibliotheca Patrum (Lyon, t., XXV) adlı ansiklopedi içinde yayınlanmıştır. Sacchoni’nin eserleri Katharlar ile ilgili yazılmış, hareket üzerine en net ve doğru bilgilerin yer aldığı kaynak olarak tanınır. Diğer kaynaklarla da güçlendirdiği eserlerinin kıymeti, söz gelimi Meryem’in anne olduğunu reddeden Docketik doktrine karşı sergilediği ifadelerinden anlaşılabilir özellik taşır. Sacchoni’nin bir diğer özelliği önemli bir Kathar doktrineri Jean de Lugio’yu ilim dünyasına tanıtmış olmasıdır. De Luigo’nun eserini okuyan Sacchoni diğer yazarlara göre daha geniş ufkludur, çünkü onların öğretilerinden daha derinlikli olan bu teolojiyi onların arasında yaygın kılmak, muhâliflerin güçsüz Maniheist görüşlere karşı hâlâ delil getirebilecekleri kaygısıyla pek cesaret edilemiyordu. Sacchoni’nin Summa adlı eseri Hıristiyan toplum arasındaki Katharların nüfusu ile ilgili yaptığı çalışmalarla ilim dünyasında büyük bir iz bırakmıştır. Buna göre anılan hareketin sayısını Sacchoni dört bin olarak tesbit etmiştir. Eserin önemi Katharların sayısı ile alakalı diğer tarihçilerin verdikleri çelişkili bilgilere son vermiş olmasındadır. Katharlar consolamentum adı verilen rahipler, keşişler ve

HALİM İŞİK

ortalarına doğru kaleme aldığı eserlerinde görmek mümkündür. Cemaatler arası bu ayrılık aynı zamanda Fransız düalist Kilisesi'nde de kendini göstermiş, düalizm tartışmaları XII. asrın ikinci yarısından sonra başlamıştır. Fransa'nın Toulouse şehrinin güneyinde Saint Félix de Caraman'da (bugün Saint-Félix-Lauragais) 1167 yılında toplanan heretiklere ait özel bir konsilde birbirleriyle görüş alışverişinde bulunmuşlardır.¹⁰⁶

Batı'da düalizmin oluşturduğu problem Bulgar ve Dragovica cemaatlerinden iki ülke (Bulgaristan, Fransa) ve liderlerinin üzerinde hangisinin daha etkili olduğunun belirlenmesi amacıyla ibarettir. Konsül sonunda oluşan kanaat bu etkinin Bulgar Bogomilizm'inin Fransız Katharları üzerinde hâkim olduğu yönündedir.

XIII. yüzyılın ortalarına doğru düalist heretik organizasyonu daha önceki tarihlerde de iki defa toplanmıştır. Rainer Sacconi'nin verdiği bilgiye göre Anadolu'da, Balkan yarımadasında, İtalya ve Fransa'da olmak üzere sekiz heretik grup kendi liderlerinin organizasyonunda toplanmıştır. Bu cemaatlerden bazıları ılımlı bir düalist anlayış taşıırken, diğerleri Bulgar ve Dragovica cemaatleri mutlak düalizm çizgide seyretmektedir. Bu iki Bulgar cemaati, Sacconi'nin de hazır bulunduğu mecliste toplam 16, diğerlerinin bu iki cemaatin görüşlerinden beslenen 14 adet mecliste toplanmıştır (Lt., omnes habuerunt originem de duabus ultimis; Onların her ikisinin de kökleri vardır).¹⁰⁷ R. Sacconi'ye ait bu bilgilerin çok yüksek düzeyli kıymeti vardır.

din teorisyenleri olmak üzere üç gruptur. Bütün Maniheist cemaatlerde olduğu gibi Katharlarda da en önemli grup olan sistemli din adamları ve sempatizan da denilen sâdıklar arasında büyük fark vardır. M.-M. Gorce, "Rainier de Plaisance ou Rainier Sacchoni", Dictionnaire de Théologie catholique, tome treizième-première partie, [préexistence-puy(archange du)], Paris 1936, s. 1643-1644.

¹⁰⁶ Dimitar Angelov, R. Sacconi ile ilgili [Summa fratris Raynerii de ordine fratrum praedicatorum de Catharis et Pauperibus de Lugdina, éd., Antoine Dondaine, Roma 1939, s. 70.] künyeye sahip bir esere atıf yapmaktadır. Angelov, "L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France", s. 177, 188.

¹⁰⁷ *Summa fratris Raynerii de ordine...*, s. 70 [Angelov, "L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France", s. 176-177'dan naklen]. Bu not Carcassonne (Fransa) şehri arşivlerinde bulunan bir nüshadaki *Livre secret* kitabına yapılan ilâvedir. Rainer Sacconi, *Summa* adlı eserinin 76. sayfasında Piskopos Nazzariggi (Nazarij) ile Bulgar cemaati arasındaki ilişkiler hakkında bilgi vermektedir. Buradan öğrendiğimiz, Nazzariggi (Nazarij)'in bu cemaatin önde gelenleri ile görüşme yaptığı, Bakire Meryem ve İsa Mesih ile ilgili bazı inanç konularında etkilendikleri, buna göre Meryem'in bir melek, İsa'nın beşer karakterinin uzağında, bir melek olduğu inancını bu görüşmede edindiği bilgidir. Concorezzo piskoposu Bulgar Bogomillerinden sadece kutsal kitap olarak değil aynı zamanda düalist

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

Gerçekte Sacconi'ye göre XII. yüzyıldan itibaren Bulgar cemaatlerinin İtalyan ve Fransız Katharları üzerinde oluşturdukları etkin rol ile ilgili Sacconi'nin vurguda bulunduğu cemaat Bulgar Bogomilleridir. Organizasyon noktasından burası heretizmin beşiği, aynı zamanda diğer tüm cemaatlerin üzerinde etkili başlıca merkez fonksiyonu görmüştür. Yani Bogomilizm bu topraklardan (Bulgar) Batı'ya doğru Kathar ismini alarak genişleme göstermiştir.

Bulgaristan cemaatinde gruplanmış ılımlı Bogomillerin başlıca tematik kavramlarından olan kozmogonik ve eskatolojik felsefesini ihtiva eden kutsal kitapları *Gizli Kitap* (Yuhanna İncili) Bulgaristan'dan İtalya'ya böylece ihraç edilmiştir. Anonim bir bilgiye göre bu kitap 1190'lara doğru İtalyan bir Kathar olan Nazarij adlı bir şahsa bırakılmış, Milano yakınlarında bir şehir olan Concorezzo'da düalist Kathar cemaatinin piskoposu tarafından ölünceye kadar muhafaza etmesi şartıyla kendisine emanet edilmiştir.

Bulgar Bogomilleri ile İtalyan ve Fransız Katharları arasındaki ilişkiler XII. asrın Haçlı seferlerinden özellikle XII. yüzyılın başlarındaki Konstantinopolis'te Lâtin Haçlı İmparatorluğu'nun kurulmasını sağlayan IV. Haçlı seferi dolayısıyla çok yoğunluk göstermiştir. Çok sayıda Fransızın yer aldığı Haçlı ordusu ile yoğun ilişkiler içinde olan Balkan yarımadasında, Bulgar Bogomillerinin fethedilen coğrafyalarda çok sayıda heretik kişi ve gruplarla ilişkileri olmuştur. Batılı bu düalistler XII. yüzyılda Konstantinopolis'te Rainer Sacconi'nin de belirlediği bir realite olarak heretik kişilerden oluşan bir organizasyon içinde bulunmuşlardır.¹⁰⁸ Bu heretik grupların biri Konstantinopolis Latin Kilisesi (Lat., ecclesia latinorum de Constantinopoli) adıyla var olurken, diğer bir cemaat aynı amaç ve tarihte "Grek Kilisesi buradadır" (ecclesia Graecorum ibidem) sloganı ile destek vermiştir.

Bulgar Bogomilleri ile İtalyan ve Fransız Katharları arasında XII-XIII. asırlardaki bu dar ilişkiler, Bulgar ve Dragovica cemaatlerinin ifade ettiği rol ve Avrupa düalistleri arasındaki organizasyon ve ideolojik ortaklık Batı'da yavaş yavaş Bulgarlar lehine resmî Kilise'ye karşı büyük bir etkinlik

doktrinin temel inanç ve kavramları bağlamında da etkilenmiştir. Angelov, "L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France", s. 176, 188.

¹⁰⁸ *Summa fratris Raynerii de ordine...*,⁷⁰ [Angelov, "L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France", 176-177'dan naklen]. Bkz., Ayşe Kayapınar, "İkinci Bulgar Krallığı", *Balkanlar El Kitabı*, C. I, Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s. 231.

HALİM İŞİK

kazandırmıştır. Bulgar ismi ilk kez, 1201 yılında, Robert d'Auxerre¹⁰⁹ tarafından kullanılmış; aynı isim bir diğer tarihçi, Bulgarları heretik olarak vasıflandıran heretik yazar Chevalier Evrand'ın (heieresis illius, quam Bulgarorum vocant; bunlar heretikler, nasıl Bulgar oluyorlar?) sözlerinde de görülmektedir.¹¹⁰ Bu isimlendirme geç dönemlerde XII. asırda Üç Kaynak (Lat., Albericus Triumfontium) manastırından keşiş Alberich ve yine dönem tarihçisi Mathieu de Paris tarafından da kullanılmıştır. Bu Bulgar isimlerinin fonetik yönden XIII. yüzyılın Fransızca kaynaklarında, Bulgri, Bugari, Burgari, Bugares, Bugri, Bogri, Boulgres, Borges gibi değişik formlar altında telâffuz edildiği görülürken Bugares (Bulgarlar) adı bunlar arasında en âhenkli olmasıyla telâffuzunda karar kılınan kelime olarak belirlenmiştir.¹¹¹

İtalyanca “buzzerone”den değişime uğrayarak eski Venedik dilinde “heretik” ve “sapkın adam” anlamında kullanılan bir isimden türetilen “Bugares; Bulgarlar” kelimesinin türlü adları düalist heretikleri kastetmek üzere İtalya’da da büyük çaplı yaygınlık göstermiştir. Bütün Fransa’da olduğu gibi burada da resmî Kilise ve lâik güçler bu heretiklere karşı “mauvais homme perverti; sapkın kötü adam” anlamındaki deyişi yaygın karşıt savunma adına kullanmışlardır. Batı’da olduğu üzere XII ve XIII. asırlarda Katharlar üzerinde güçlü bir etki sadece Bogomiller tarafından değil Pavlusçular tarafından da icra edilmiş, aynı zamanda “Bulgarlar” isminde olduğu gibi Pavlusçular da “popolicani, populicani, publicani,

¹⁰⁹ Robert d'Auxerre (öl. 1212), Ortaçağ Fransız tarihçilerinden Saint-Marien d'Auxerre manastırı yönetici piskoposudur. 1608'de Troyes şehrinde yayınlanan, orijinal adı *Chronologia... ab orbis origine ad annum Christi 1212, cum Appendice ad annum 1223 Chronique Universelle* olan ünlü bir eseri vardır. Bilgi için bkz. Madame Mireille Chazan, “Le regard d'un historien sur son œuvre: La préface de la chronique de Robert d'Auxerre”, dans *Les prologues médiévaux*, édition, J. Hamesse, Turnhout 2000, s. 202-228. Robert d'Auxerre ile ilgili aynı yazarın bir başka makalesi için bkz. Madame Mireille Chazan, “L'usage de la compilation dans les Chroniques de Robert d'Auxerre, Aubri de Trois-Fontaines et Jean de Saint-Victor”, *Persée - Journal des savants*, 1999, no s. 261-294.¹¹⁰ Bu konu ile alakalı olarak bakılabilir: Christine Touzellier, *Catharisme et Valdésisme en Languedoc à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle*, Paris 1965, s. 151. Eserde XIII. yüzyılın Fransızca kaynaklarında kullanılan diğer heretik isimler yanında “Bulgarlar” adının kullanımı üzerine örnekler mevcuttur.

¹¹⁰ Bu konu ile alakalı olarak bakılabilir: Christine Touzellier, *Catharisme et Valdésisme en Languedoc à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle*, Paris 1965, s. 151. Eserde XIII. yüzyılın Fransızca kaynaklarında kullanılan diğer heretik isimler yanında “Bulgarlar” adının kullanımı üzerine örnekler mevcuttur.

¹¹¹ Angelov, “L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France”, s. 177.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

pippli vd.” isimleri altında yaygın bir tesir alanı edinmiştir. Bu kullanım yoğunluğu XIII. yüzyıla ait Fransız kaynaklarınca da desteklenmektedir.¹¹²

XII ve XIII. asırlardaki Bogomiller ile Katharlar arasındaki benzeşme ve etkileşimle ilgili verdiğimiz bilgiler ışığında Bogomillerin en tesirli cemaat olduğu sonucu net olarak çıkmaktadır. Bununla birlikte bazı yazarlar bu kaynakların verilerinden hareketle Kathar cemaatinin Bogomilizm’e nazaran daha mahallî ve içine kapanık/izole bir karakter taşıdığını ileri sürer ve Bogomiller ile olan ilişkilerinin çapının pek bilinemeyeceğini iddia ederler.¹¹³

Son yıllarda konu ile alakalı bazı yeni yayınlar Bulgar Bogomilleri ile İtalyan ve Fransız Katharlarının dar olan ilişkilerinin varlığı ve Bogomillerin diğerine etkisi konusunda dikkate değer bilgiler vermektedir. Bogomillerin İtalya ve Fransa’da yaşayan heretik düalist cemaatler üzerindeki etkilerinin izleri ve boyutlarının görüleceği noktada dikkati en fazla çeken çalışma, düalist heretikler üzerinde çok önemli bir uzman olan Antoine Dondaine tarafından yayınlanmış anonim bir metindir.¹¹⁴ XII. yüzyıla kadar uzanan bu eserde yazar İtalyan heretik cemaatlerinin durumuna dair problemlere net cevaplar vermektedir. Yine bu kaynaktaki bilgiye göre İtalya’da Bulgar Bogomilleri ile Lombardia bölgesindeki Katharlar adına ilk doğrudan münasebete geçen Marco adlı piskoposları olmuş, ılımlı Bulgar Bogomilleri ile görüş alışverişinde bulunmuştur. Sözü geçen metnin yazarına göre Lombardia bölgesinde Kathar heretiklerinin

¹¹² Henri Charles Puech, *Catharisme médiévale et bogomilisme*, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma 1957, s. 59; Touzellier, *Catharisme et Valdésisme en Languedoc à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle*, s. 151.

¹¹³ İki cemaatin görüşleri arasında köklü bir benzerlik olmadığını iddia eden araştırmacılar arasında, *Medio Evo Cristiano* (Bari 1951) adlı çalışmasını, yine “Xe Congrès international des Sciences historiques” adlı bir panelde sunduğu *Movimenti religiosi popolari nel periodo della riforma della Chiesa* (Relazioni III, Firenze 1955, s. 333-356) isimli tebliğini gösterebileceğimiz İtalyan yazar Raffaello Morghen’i zikredebilirken, aynı konuda yazan bundan daha eski tarihli araştırmacılara şu notlarla işaret etmek gerekir: Belgrad ve Üsküp üniversitelerinde görev yapmış, Slav folkloru ve mitolojisi uzmanı Rus yazar Evgeny Anichkov’a ait, Batı ülkelerinde Slav diyarından doğan heretik akımların etkisini tartışan “Les survivances manichéennes aux pays slaves et en Occident”, *Revue des Études Slaves*, (8, 1928, ss. 203-225) isimli makalesi ve N. A. Sidorova’ya ait Bulgarca bir çalışmadır. [Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 189’den naklen].

¹¹⁴ Sözü edilen anonim metin “*La hiérarchie cathare en Italie*”, *Archium fratrum praedicatorum*, (XIX, 1949) adlı eserde geçmektedir. [Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 189’den naklen].

HALİM İŞİK

sayısı artmaya başlayınca başlarındaki Marco liderliğinde Katharlar, Toscana ve Marches’de çok miktarda insanın harekete katılmasını sağlamış, aynı Marco Bulgar cemaati ile de yakından ilgilenmiştir.¹¹⁵ Fakat metnin devamındaki bilgilere göre Papaz Nikita, Konstantinopolis’e gelmiş, Marco, Dragovica cemaati saflarına geçmek zorunda kalmıştır.¹¹⁶ Yazar bundan sonra İtalyan Katharları ve bir kısmı ılımlı, diğer bir kısmı mutlak düalist olan mahallî cemaatlerin mensupları arasında sıklıkla meydana gelen bölünmeden söz etmektedir. Burada işaret edilen metni önemli kılan, Lombardiya bölgesinde görülen Kathar heretizmi ile Bulgar Bogomilleri arasındaki dar ilişkiler ve Bulgar cemaati üzerine daha özel bilgi vermiş olmasıdır. Lombardia heretiklerinin ilk öncü rahibi Marco ile ilgili sunduğu bilgiler de eseri kıymetli kılan bir başka özelliğidir.¹¹⁷

İlim dünyasıyla XVII. yüzyıl başlarında yaşayan Fransız teolog Nicolas Vignier¹¹⁸ tarafından tanıtılan bu anonim eser yüksek değerli tarihî bir kaynaktır. Vignier, anılan metinden hareketle İtalyan ve Fransız Kathar hareketinin bölünmesi üzerine Kilise tarihi döneminin sonuçlarına ait makalesinde şunları yazmaktadır: “*Kathar cemaatine ait heretik eski bir yazardan denizaşırı topraklardan Bulgaristan’a getirilen bir hareketten söz edildiği bilgisine ulaşılmış olduk. Bu hareket buradan Fransa’nın Languedoc, Toulouse ve Gascogne gibi değişik coğrafyalarına dağılım göstermiştir.*”¹¹⁹

Vignier aynı esere dayanarak “Kathar heretizmi ilk dönemlerde İtalya’da Lombardia diyarında gelişmeye başlamıştır” bilgisini vermektedir.

¹¹⁵ Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 178.

¹¹⁶ Engizisyon mahkemeleri kayıtlarına göre Konstantinopolis asıllı Niquinta bu tarikatın temellerini atmış, Fransa’nın Saint Felix-de-Caraman ve Languedoc bölgelerinde bir meclis oluşturabilecek boyutta mensupları olan yüksek rütbeli bir Kathar papazı. Balkan yarımadası çıkışlı Bogomilizm’in Avrupa topraklarında Katharlar’la hayat bulması için etkin olmuş bir şahsiyettir. David Zbiral, “La Charte de Niquinta et les récits sur les commencements des églises”, No 44-45, 2006, s. 137.

¹¹⁷ Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 178.

¹¹⁸ Blois Kilisesi’nin başpapaz yardımcılığını yapmış Fransız ruhban, teolog ve tarihçidir. Fransız Kalvinist yazar André Rivet’nin Fransız edebiyatçısı Claude Sarrau’ya (XVI. yy.) yazdığı mektuptan anlaşıldığına göre, Nicolas Vignier 70 yaşlarında iflâh bulmaz bir hastalık sonucu ölmüştür. Hans Bots et Pierre Leroy, *Correspondance intégrale (1641-1650) d’André Rivet et de Claude Sarrau*, C. III, s. 77.

¹¹⁹ Yazar Nicolas Vignier (1530-1596) tarafından kullanılan adı geçen metin, birçok kez baskısı yapılmış bir eserdir. Eserin son baskısı A. Dandoine’in “*Les actes du Concile albigeois de Saint Felix de Caraman dans Miscellanea Giovani Mercati* (Vol. V, Storia ecclesiastica-Diritto, Cita del Vaticano, 1946, s. 339-340) adıyla yayınlanan eserin içindedir. Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 178, 189.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

Katharların başlangıçta, bütün Lombardia, Toskana ve yaşadığı bölge olan Marches halkının, kendi iktidarı altında bulunduğu Marco adlı, sıradan bir piskoposları vardı. Marco diğer taraftan Bulgarlara karşı da bir misyon üstlenmiştir.¹²⁰ Fakat Lombardiya’da bu şartlarda bulunduğu dönemlerde Konstantinopolis’ten Nikita adlı bir şahıs gelmiş, Marco’nun desteklediği Bulgar cemaatinin aleyhinde faaliyetlere başlamasıyla Marco şüpheli bir konuma gelmiştir. Bulgar cemaati ile olan ilişkilerini kesmiş ve kendisine bağlı olan dostlarıyla birlikte papa Nikita Dragovetia’ya bağlanıp ölüncüye kadar bu cemaati desteklemiştir. Vignier eserinde Lombardia cemaatinin Bulgar ve Dragovica adlarıyla iki ayrı gruba ayrılan mücadelelerinden söz etmektedir. Aynı bilgilerin Dondaine tarafından yayınlanan anonim kaynakta da mevcut, bu bilgilerden yola çıkarak Katharların kökeninin Lombardia olduğunu ve ilk liderleri Marco’nun ılımlı Bulgar Bogomilleri ile dar ilişkiler içinde olduğunu öğreniyoruz. Bütün bu kaynaklardan edindiğimiz bilgi, Katharizm’in İtalya’da özellikle Bulgar ve Dragovica gruplarının görüşlerini paylaşan düalist cemaatlerin varlık kazandığı kuzey (Lombardia) bölgesinde yaygınlık olduğudur.

Bogomilizm’in etkisi Lombardia dışında Güney İtalya’da bilhassa Sicilya adasında da kendini hissettirmiştir. Bu arada *Ortodoks Sinodik* (*Synodikon de l’ortodoxie*) adlı ünlü eserde¹²¹ yeni ilginç bir bilgiye rastlıyoruz. Bu eser ikonakırıncıların aforoz edilmesi ve düşüncelerinin mahkûm edilmesi gerektiğini savunan Bizans ikonatapar (iconolates) inancının zafer kazandığı 843 yılından sonra kaleme alınmıştır. Bunun devamında *Synodikon* resmî Ortodoks Kilise ve İmparatorluk karşıtı diğer akımların aforoz edildiği Bizans tarihinin farklı dönemlerindeki yeni metinleri de ihtiva etmektedir. Bu arada X-XII. asırlarda görülmüş Bogomil heretizmi ile ilgili bilgiler de mevcuttur. *Synodikon*, aralarında ana metinde ve ikincil notlarda görülen birçok ilâve versiyona da sahiptir. Bu versiyonlardan biri Bogomillere Panormos’da (Palermo) “katepane”lar¹²² tarafından yapılan bir uygulama ile alâkalı ilginç bir dipnottur.¹²³

¹²⁰ Bu buluşmada sözü edilen cemaat “Bulgaria” cemaatidir. (En l’occurrence il s’agit de la communauté “Bulgaria”). Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 179, 189.

¹²¹ Jean Gouillard (çeviren), “*Le Synodikon de l’orthodoxie*”, Travaux et Mémoires-2, Éditions E. de Boccard, Paris 1967, s. 316. J. Gouillard’ın konu ile ilgili bir makalesi daha mevcuttur: “La vie d’Euthyme de Sardes (+831), un œuvre du patriarche Méthode”, *Travaux et Mémoire* 10 (1987), 1-101, esp. s. 67-73.

¹²² “Siyasî ve askerî lider” anlamındadır; burada kastedilen Sicilya adasının başkenti Palermo (Panormos; Πάνορμος) şehrinde Bogomiller’in *katepan*lar tarafından aforoz edilmeleri vâkiasıdır. Terim ve devamında geçen Yunanca metnin tercümesinde çözümde bulunan

HALİM İŞİK

Fransız Bizantolog Jean Gouillard'ın (1910-1984), Bogomillerin Sicilya'nın Palermo şehrindeki varlığı ile ilgili verdiği bilgiler¹²⁴ kesin olmamakla birlikte, spekülâtif ve ilginç değer taşımaktadır. Bogomiller Sicilya'ya gelmemiş olsalar da muhtemelen Annales de Bari okulunun gayretleriyle kurulan heretik düalistlerin varlığı 1040 yılında Petro Delyan (Petâr Deljan)¹²⁵ adlı anarşist bir esirin tutulduğu Konstantinopolis'ten kaçtıktan sonra başlattığı isyan üzerine gelip Ada'ya yerleşmelerinden itibaren görülmüştür. Bazı araştırmacılar bu görüşe muhalefet etseler de *Ortodoks Sinodik* adlı eser Sicilya adasında Bogomil öğretisinin varlığına işaret etmektedir. Kronolojik olarak bu not tam olarak belirlenememiş olsa da, XII. asrın başında İmparator Aleksios Komnenos iktidarında mahkûmiyete uğrayan Bogomillerin mevcudiyetinin de aynı döneme rastladığı anlaşılmaktadır. XII-XIII. yüzyıllarda Lombardiya bölgesi dışında Sicilya'da Bogomiller ile alâkalı bu bilgi Fransız araştırmacı Jacques Fournier'nin eseri¹²⁶ ile de desteklenmektedir.¹²⁷ Burada tanıklardan birinin verdiği bilgiye göre, ölmüş olan bir heretığın yeğeni, Engizisyon mahkemesinin tâkibâtından kaçmak için “heretiklerin en büyük liderlerinin bulunduğu Sicilya'ya ve Lombardia'ya gidecekti” şeklinde bir ifade

Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 3. sınıf öğrencilerimizden Muhammed Zahid Tabanca'ya teşekkür ederim (HI.)

¹²³ Gouillard, *Le Synodikon de l'orthodoxie*, s. 61. [Angelov, “L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France”, s. 179'dan naklen].

¹²⁴ Gouillard, *Le Synodikon de l'orthodoxie*, s. 229 vd. [Angelov, “L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France”, s. 180, 189'dan naklen].

¹²⁵ Grekler'in Bulgarlara karşı ilân ettiği bir savaşta esir alınan Makedon âsi Petro Delyan (Petâr Deljan) adlı kurnaz bir sahtekâr Konstantinopolis'e değerli bir şahsiyet olarak satılmış; adı geçen, buradan firar edip Ustrumca (Strumica) şehrine sığınmıştır. Burada kendisini Harun'un (Aaron) oğlu olarak tanıtıp imparatorluk ailesine girmesini sağlamış ve saldırıya hazırlanan Bulgarların başına geçmiştir. Diğer taraftan Alusiyan adlı bir başka kişi Konstantinopolis'ten Bulgaristan'a Grek sinodu tarafından Delyan'ı iktidardan düşürmek için gönderilmiş, önce kendisini Bulgar imparatorluğu üyesi olarak tanıtmıştır. Grekler, anılan Bulgarlara karşı tahrik etmişler, Alusian'a bağlanan çok sayıdaki bağlısı karşısında bir şey yapamayacağını anlayan Delyan tahtını terk etmek zorunda kalmıştır. Alusiyan Delyan'ın gözlerini oymak suretiyle intikam almış ve devletin başına geçmiştir. Ohrid, Üsküb, Tırnova ve Tuna diyarında hâkimiyetini sürdürmüş ve Bulgarlara çok işkence yapılmasını sağlamıştır. De Paisij de Hilendar, *L'Histoire Slavo-Bulgare*, Traduction et commentaire, DREA présenté par Athanase Popov, s. 88-89. Bilgi için bkz. Kayapınar, “İkinci Bulgar Krallığı”, *Balkanlar El Kitabı*, C. I, s. 231-232.

¹²⁶ Jacques Fournier, *Le Registre d'inquisition de Jacques Fournier (évêque de Pamiers) 1318-1325*, (I-II), Édité by Duvernoy, Jean, DE GRUYTER, s. 1978.

¹²⁷ Bu kayıtlar Fransız âlim Jean Duvernoy tarafından “*Le Registre d'Inquisition de Jacques Fournier*” adıyla üç cilt halinde yayınlanmıştır; 1318-1325, (I-III), s. 1965.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

geçmektedir (ivisset apud Ceciliam vel Lombardiam ubi sunt magni magistri hereticorum).¹²⁸ Çok güçlü bu bilgilerde adı geçen yeğen XIV. yüzyılın başlarında İtalya'da heretiklerin başlıca iki merkezinde -Sicilya ve Lombardiya- görülmüş, eski bir gelenekten gelen bu merkezler Bulgar Bogomillerinin XI ve XII. yüzyıllarda güçlü etkilerinin görüldüğünün işareti kabul edilmiştir.

Çok az biliniyor olsa da elimizde Bogomillerin İtalya'da doktrinleri, etkileri ve bölünmeleri ile yaşadıklarının Fransa'da da yaşandığına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda en güçlü bilgi kaynağı Fransız Dominiken yazar Étienne de Bourbon'un (1180-1261) kaleme aldığı eseridir.¹²⁹ 1877 yılında yayımlanan bu eserin özelliği Bogomiller ile Katharlar arasındaki ilişkiler ile ilgili çok donanımlı olmasının yanında diğer konularda yüksek düzey sergileyememiş olmasıdır. Fransız asıllı İngiliz yazar De Bourbon, ilâhiyat formasyonuna sahip, eğitimini Paris Üniversitesi'nde almış, mezuniyeti sonrasında Dominiken tarikatına girmiştir. 1261 yılında ölen De Bourbon, Fransız Katharları üzerine uzman, baronların krala karşı yürüttüğü reform mücadelesindeki öncülerden Simon de Montfort'un saflarında savaşmış bir kişiliktir. De Montfort, eserinde Fransa'nın sosyal yapı, faziletler ve yaygın ahlâksızlıklarından bahsederken Rahip Kozmas'ın *Heretiklere Karşı Vaaz (Discours)* adlı eserinin bu konuda belli bir ölçüde başvuru kaynağı olabileceğini hatırlatmaktadır. Eser aynı zamanda Fransa'da XIII. yüzyılda vaaz ve diğer etkinlikleriyle baş gösteren heretiklere özel bir dikkat çekmektedir. Étienne de Bourbon'a göre bu dönemde aralarında *Patareni* ve *Bulgari* adlandırılan özellikle Vaudois¹³⁰ ve

¹²⁸ Fournier, *Le Registre d'Inquisition de Jacques Fournier*, II, s. 60. [Angelov, "L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France", s. 180, 189'dan naklen].

¹²⁹ Étienne de Bourbon, *Anecdotes historiques, légendes et apologues*, tirés du recueil inédit d'Étienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siècle, publiés pour la Société de l'Histoire de France, par A. Lecoy de la Marche, Paris Renouard, 1877, In-8o XLVIII, 466 pages.

¹³⁰ Orijin bilgileri ile ilgili zengin bir literatürün olmadığı heretik harekete ait bilgiler, Paris'in 134 km. kuzey-doğusunda bir şehir olan Laon'lu bir ruhbanın (prémontré) *Chronicon universale anonymi Laudunensis*, 1220'lere doğru kaleme alınan *Tractatus de septem donis Spiritus* adlı Fransız Étienne de Bourbon'a (1180-1262), *Anonyme de Passau* ismiyle Flaccius Illyricus'un ait eserlerinden derlenmektedir. Hareketin tarihinde 1176 yılında vuku bulan büyük kıtlık döneminde Lyonlu [Laon ve Lyon farklı şehirlerdir (HI.)] Pierre Valdès adlı zengin bir tüccarın başından geçen, sonraki yıllara (1368) ait bir elyazmaya göre [bir sokak palyaçosundan duydukları Aziz Alex'in dokunaklı bir ezgisi bulunmaktadır. Valdès azizin ezgisinin hikâyesini bizzat palyaçonun evinde dinler. Ertesi gün Valdès bir din âlimine şu soruyu sorar: "Tanrı'ya ulaşmak için en güvenilir ve en emin yol hangisidir?". Cevap İncil'den bir ifade ile verilir: "İsa genç adama 'eğer eksiksiz olmak istiyorsan git varını yoğunu sat, parasını yoksullara ver, böylece göklerde hazinen olur. Sonra gel, beni

HALİM İŞİK

Albigeois'ların (Albililer) bulunduğu iki heretik hareket bulunmaktadır.¹³¹ Bogomilizm ve Katarizm ile dar bir ilişki içinde bulunan Fransız aydını "Bulgares; Bulgarlar" ismini heretik anlamında geniş bir kullanımla dile getirmektedir.¹³²

Araştırmalarında düalist tarikatlar üzerine daha fazla eğildiği görülen Étienne de Bourbon'a göre bu hareketler kadim tarihlerden gelen İran kaynaklı olduğunu bildiğimiz Maniheizm çıkışıdır, tamamen bu akımın temalarından oluşan bir anlayışa sahiptir ve bu hareketleri suçlayıcı ve Aziz Avgustin'in görüşlerini benimsemiş olduklarını, polemist terimlerle anlatmaya çalışmıştır. Fransız yazara göre Maniheistler, bir kısmı Albigeois, diğerleri Kathar [Cathares veya Pathares (cazari vel pathari)], gibi farklı adlarla anılan düalist hareketlere ilham kaynağı teşkil etmiştir. Étienne de

izle' dedi." (Matta 19/21). Tüccar evine döndüğünde hanımına, sahip olduğu her şeyini satma kararı aldığını söyler. Ona geleceğe özgü teminat verip iki kızını bir manastıra kaydettikten sonra tüm varlığını ihtiyaç sahiplerine dağıtır. Kendisi arkadaşlarından "Tanrı aşkına" deyip sadaka ister.] Olağanüstü bu gelişmeler şehirde büyük bir yankı bulur; halktan bir kesim tüccarın tavrını kınar, bir kesim desteklerken diğer bir kısmı ise Valdès'nin davranışını takdir etmenin yanında aynısını uygular. Bir grup insan Valdès'nin etrafında bu havâri fakirlik/davranışını (pauvreté apostolique) ihya adına bir cemiyet oluşturur. İlk adımı havârielerin yaptığı gibi fakirlik üzerine vaazlar vermekle Valdès'nin kendisi atar. Bu gelişmeler resmî Kilise otoritelerinden bazı kişilerin rahatsızlığına sebebiyet verir. Fakat hareketin devamlılığı için taviz vermez, hatta Roma devletinden düzenli şekilde vaaz etmek için izin alır. Bütün bu hadiselerin cereyan ettiği yıllarda Papa III. Alexandre'in himayesinde toplanan III. Latran Konsili'ne (1179) delege olarak katılan İngiliz rahip Gautier Map, *Liber de nugis curialiurn* adlı hicivli eserinde Voudois hareketine bağlı iki yetkili tarafından tarikatlarının ilkeleri ile ilgili görüşme teklifiyle davet edildiğini anlatır. Map bunlara "Tanrı'ya, Oğul'a, Kutsal Ruh'a, İsa'nın annesine" inanıp inanmadıklarını sorar. Hepsinden "evet" cevabını alır. Bunu üzerine hazır bulunanlar kahkaha ile gülmeye başlarlar. Bu, cemaat üyelerinin teolojik cehalet ve vaaz etme yetersizliğine bir kinayedir. Buna rağmen hareket mensupları vaaz etme çabalarına devam ederler fakat papalık tarafından ilim yoksunluğu gerekçesiyle faaliyetlerine yasak getirilir. "Lyonlu fakirler" adıyla anılan grup bundan böyle şu iki hal karşısında kalacaklardır: Ya itaat edecekler, sonucunda tarihteki şahsiyetleri sürecektir ya da itaat etmeyecekler, devamında Kilise tarafından aforoz edileceklerdir. Valdès ve bağlıları ikincisini tercih ederler; böylece 1179'dan itibaren heretik bölücü (schismatique) ilân edilirler. Lyon başpiskoposu Jean Bellesmains (1182-1193) ve halefi Guichard, Voudois'ların vaaz haklarının olduğundan yana olsa da, Papa III. Lucius, iktidarı boyunca harekete Vérone konsili kararları ile sansür getirir ve aleyhte bir papalık genelgesi yayınlar. Bu uygulamalar Lyon piskoposu tarafından da desteklenir ve hareketin mensupları piskoposluk bölgesinden ihraç edilmek suretiyle cezalandırılır. L. Cristiani, "Vaudois", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, (sous la direction de A. Vacant-E. Mangenot-É. Amann), tome quinzisième, première partie, (I-XV), Paris 1946, s. 2586-2587.

¹³¹ Étienne de Bourbon, *Anecdotes historiques, légendes et apologues*, s. 275. [Angelov, "L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France, s. 180, 189'dan naklen].

¹³² Angelov, "L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France", s. 180.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

Bourbon Bulgaristan'da yaşayanların kendilerini “Bulgares; Bulgarlar” ismiyle tanıttıklarını söylemektedir (dicuntur eciam Bulgari, quia latibulum eorum speciale est in Bulgaria). Bazı yazarlarsa Bulgarları bu bağlamda Popelicains adıyla anılmaları yönünde görüş beyan ederler (Gallico eciam dicuntur ab aliquibus popelicani).¹³³

Étienne de Bourbon'un verdiği bilgiler son derece ilginçtir. XIII. yüzyıl heretiklerini çok iyi tanıyan çağdaş yazarlar bu hareketlerin Bogomiller ve Katharlar ile dar ilişkiler içinde olarak varlıklarını sürdürdüklerini ifade etmektedir. De Bourbon'un verdiği bilgilerde, düalistlerin ilk vatanlarının Bulgaristan olduğu ifade edilmekte; Bulgar Bogomillerinin Batı'da yaygınlık kazandığı; Rainer Sacconi'nin verdiği bilgilere bir ekleme yaparak bu dönemde tarihte görülmeye başlayan bu heretik hareketlerin Bulgar ve Dragovica cemaatleri üzerindeki etkileri dile getirilmektedir.

XIII. asrın bir başka Fransızca kaynağı, az tanınan, Bulgaristan'ın heretik merkezi olarak bilinen “Chanson de la croisade albigeoise” adlı, Haçlı güçlerinin Fransa'nın Midi bölgesi Katharları'na karşı mücadelesini anlatan bir kroniktir.¹³⁴ Yazarının İspanyol/Toledolu olduğu Katolik bir rahibin kaleminden çıkmış bu kroniğin başından itibaren diğer bilgiler yanında, Katharlar ve düşmanları arasında süren rekabet anlatılmakta, 1204 yılında Fransa'nın Carcassonne şehrinde Aragonlu II. Pierre üzerinde söz sahibi olan Katolik piskopos ile yapılan bir mülâkat yer almaktadır. Yazar ‘Oc’ lisanında yazdığı bu kronik destanında karşılaştığı Bulgar heretiklerini “Cels de Bulgaria” adıyla anmaktadır.¹³⁵ Bu eserden anlaşılan “Bulgaria” ismi XIII. yüzyıl başında Batılı yazarların gündemine girerek çok yaygın hale gelen heretik toplumlara ifade etmek için kullanılmaktadır. Yazar bu eserinde Fransa/Midi bölgesi düalistleri olan Kathar veya Albigen yerine “Bulgare” adını kullanmaktadır.

*Heretiklere Karşı Vaaz (Le Traité sur les hérétiques)*¹³⁶ adlı, Antoine Dondaine'in¹³⁷ ölümünden (1950) sonra basılan bir kaynak eser XI-

¹³³ Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 181.

¹³⁴ Guillaume de Tudèle, *La chanson de la croisade albigeoise*, C. I, Ed. E. Martin-Chabot, Paris 1931.

¹³⁵ De Tudèle, *a.g.e.*, s. 3. [Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 181, 189’den naklen].

¹³⁶ Adı geçen eser ile ilgili Antoine Dondaine tarafından yayınlanmış iki ayrı çalışma mevcuttur: Birincisi, “De heresi catharorum in Lombardia” *Archivum Fratrum Praedicatorum* (XIX; 1949) s. 28-313; diğeri “Le Tractatus de hereticis d’Anselme

d'Alexandrie O. P." *Archivum Fratrum Praedicatorum*" (XX, 1950, s., 234-324) adlı eserin 308-324. sayfaları arasında yayınlanmıştır. Angelov, "L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France", 181, 189. Katharlarla alâkalı son derece önemli bu iki çalışma ilk olarak A. Dondaine tarafından elde edilmiş, transkripsiyonu yapılmış, yukarıda anılan kaynaktan (*Arc.Fra.Pra.*) birer yıl arayla ilim dünyasına sunulmuştur. Bunlardan ilki adından anlaşılacağı gibi Lombardia bölgesi Katharlarını ele alırken, diğeri İskenderiyeli Anselme'in (Anselmus) kaleme aldığı heretikler problemi üzerine bir inceleme (Tractatus) türünde oluşturulmuş; eserin bölüm başlıkları şu şekliyle düzenlenmiştir: Heretiklerin kaynağı ve başlangıcı, Lombardia bölgesinde dört Kathar piskoposu üzerine notlar, Concorezzo Katharlarının bölünmesi, Bagnolais/Bagnoliste'ler [XII-XIII. asırlarda çok sayıda üreyen Hıristiyan heretik hareketlerden, Vaudois'lar, Katharlar, 1208'den itibaren Albigeois adlı altında karakteristik kazanmışlar arasında, ismini hareketin öğretisini kuran ve geliştiren Reinerus-Sacco'dan alan birinin adıdır. XIII. yüzyılda, dönemindeki bölünmelerden hareketle Saint Dominique tarikatına girmeden önce *Contra Valdenses* adlı eserinde işaret ettiği Lombardia Katharlarını, Arnavutlar, Concorezzo'lar ve Bagnoliste'ler olarak üçe ayırır. Hareketin kurucusunun ait olduğu şehir adı olarak İtalya'nın Mantoue, Brescia, Bergame ve Milan civarı ve bilhassa Bagnola en öncelikli telâffuz edilenler olmanın yanında, yazar Pluquet, hareketin doğduğu şehrin Fransa'nın Languedoc bölgesinde Uzès şehrinde, halkına Bagnolais denilen Bagnols-sur-Cèze kasabasını gösterirken, bu bilginin *Histoire du Languedoc* gibi ciddi hiçbir kaynakça desteklenmediği de ifade edilmektedir. Du Préau (1511-1588) ve Moreri'nin iddiasıyla VIII. asırda görülmeye başlandığı söylene de, Bagnoliste hareketinin XII. yüzyılın dini bir fenomeni olduğu ve Milan yakınlarındaki Lombardia bölgesi şehirlerinde çıkış yaptığı bilinmektedir. Hergenröther'in katı Düalistler arasında zikretmediği hareketi diğer Katharlardan ayıran özelliklerini başında ruhların, dünyanın varlığından önce yaratıldığı, Meryem'in fizik bir varlık değil melek olduğu ve İsa Mesih'in semavî bir varlık olduğu inançları söz konusudur. G. Bareille, "Bagnolais", *Dictionnaire de théologie catholique*, tome premier, deuxième partie, Baader-Buzetti, Paris 1932, s. 33-34.], Katharlar'da tevbe anlayışı, oruç ve oruç açma, iftar için sofraya düzeni, bir Kathar'ın evine geldiğinde nasıl davranacağı, Vâizler tarikatından Rayniyer kardeşin *La Somme* adlı eseri, Concorezzo Katharları'nın sırrı, heretiklerin Düalizm ile sınavı, Arnavut ve Concorezzo'lu Katharlar'ın önde gelen yöneticileri. Rubein de Labastide, "Traité sur les hérétiques-Tractatus de hereticis", *Sources Cathares*, No 6, 2015, ss. 1-122.

¹³⁷ Bourgogne/Yonne'da (Fransa) 1898 yılında doğup 1987'de Paris'te ölen Antoine Dondaine Katolik bir ailede yetişmiş, gençlik yıllarında Sosyalizm ve Fransız Masonluk'una karşı Katolik gelişme aksiyonlarında yer almış; anne ve babasının da yakın olduğu papalık ile ilişkileri, ailesine, kardeşlerinden bazılarının ruhban ve Trinidad'da Katolik misyoner görevlisi olarak yansımış; kendisi ise Ortaçağ heretisizmi ve elyazmaları üzerine yoğunlaşmış teolog bilim adamıdır. Eğitim hayatının değişik dönemlerinde Belçika, Çekoslavakya, İtalya ve bulunduğu Rhin nehri kıyılarındaki mistiklerle ilgili elyazmaların fotoğrafları üzerine Almanya'da, dikkatini çektiği Rahip Théry ile araştırma ve faaliyetlerde bulunmuştur. 1930'da Institute historique dominicain'i (Dominik Tarih Enstitüsü) kurmuş, burada Rahip Martin Gillet'le birlikte çok önemli çalışmalara imza atmıştır. 1939'dan itibaren Paris Millî Kütüphanesi'nde XIII. asır Katharları karşıtı, eski bir Vaudois olan Durant de Hescua'ya (1160-1224) ait *Liber contra Manicheos*, yine aynı heretik şahsiyete ait *Liber antiheresis* adlı esere Madris Millî Kütüphanesi'nde ulaşmıştır. Tangi Cavalin, "Dondaine Antoine", *Dictionnaire biographique des frères prêcheurs*, [En ligne], Notices biographiques, D, mis en ligne le 25 janvier 2015, s. 1, 3, 6.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

XII. yüzyıllarda düalist heretik merkezi olarak “Bulgaria” cemaatinin rolü ve Bogomiller’in Batı Avrupa’daki güçlü etkisi üzerine bilgiler vermektedir. Eser 1260-1270 yılları arasında İskenderiyeli Anselm/Anselmus (Anselme d’Alexandrie) isimli, çok tanınmış, etkinliği 1256’dan sonra başlamış İtalyan uzman teolog tarafından kaleme alınmıştır. Lombardiya bölgesinin düalist gruplarının inançlarını, polemik noktalarını Fransa/Midi diyarındaki heretik hamleleri ile birlikte çok iyi tanıyan bir isimdir.¹³⁸

Anselmus, *Le Traité des hérétiques* adlı eserinde düalist inançların kökeni ile ilgili geniş bir sunum yapmakta; Étienne de Bourbon’un anlayışında olduğu gibi heretik düşüncüyü ortaya koyan ilk vâizin Maniheizm’in kurucusu İranlı Mani (Fr. Manès) olduğunu ifade etmektedir. Mani, felsefesini önce İran’da ortaya koymuş, devamında ülkesi dışında genişletmiş; Drugontia, Bulgaristan ve Philadelphia’da (Manisa/Alaşehir) yaygınlık kazandırmıştır (in partibus Drugontie et Bulgarie et Filadelfia).¹³⁹ Yazar “Drugontia” ve “Bulgarie” adlarından XII-XIII. asırların kaynaklarından hareketle Bulgaristan’ın iki heretik cemaatini, Filadelfia¹⁴⁰ kelimesinden aynı yüzyılların Anadolusunu anlamaktadır.¹⁴¹ D’Anselme’in eseri III. asırda İran’da yaşayan ve vaazlarını burada yapan Mani’nin geniş bir anakronik analizini ve XII. yüzyılda yeni görülmeye başlayan Bulgar ve Dragovica cemaatlerini anlatmaktadır. Fakat d’Anselme’in ilginç bir bilgilendirme adına görülmesi gereken şey, yazar, çağdaşı diğer yazarlar gibi düalist heretiklerin doğuş yerinin Bulgaristan olduğunu zannetmiş, bunun beraberinde ünlü Mani’nin burada vaaz ettiği yanlış bilgisini benimsemiş görünmektedir. Bütün bunların işaret ettiği vâkıa Ortaçağ yazarlarının düalizmin kökenlerinin ve inananlarının sığındıkları coğrafya olarak Bulgaristan’ı tanıyor olmasıdır.

Anselmus’un eserinin giriş bölümünde heretik üç cemaatin düalist akımla nasıl tanıştığı, diğer ülkelerde ve halkları arasında nasıl yaygınlık kazandığı ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Yazara göre Maniheizm,

¹³⁸ Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 181.

¹³⁹ Antoine Dondaine, *Le tractatus de hereticis d’Anselme d’Alexandrie O. P.*, *Archivum fratrum praedicatorum*, 308. [Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 182’den naklen].

¹⁴⁰ Aynı isimle anılan bir Kilise, Sacconi’nin bir tasnifinde onaltı ahilikden biri olarak Romanya’da bulunmaktadır. Bkz., Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, s. 171-172.

¹⁴¹ Rainier, *Summa de hereticis d’Anselme d’Alexandrie O. P.*, *Archivum fratrum praedicatorum*, 70. Burada adı geçen cemaatin Anadolu cemaati olduğunu ileri sürülmektedir. [Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 182, 189’dan naklen].

HALİM İŞİK

başlangıçta İran'dan Konstantinopolis Greklerine ulaşmış, Bulgaristan'a sadece üç günlük mesafe (greci de Constantinopoli qui sunt confines Bulgari eper tres dietas) ve Yunanistan'a ticarî amaçlarla yolculuk yapacak kadar yakın (causa mercacionis) komşu olması sebebiyle bu iki toplumda taraftar bulmuş bir tarih ifade etmektedir.¹⁴² “Bulgaristan'a döndüklerinde” diyor d'Anselme, heretikler onları burada izlemişler, piskoposlarını Grek isimleriyle adlandırmışlardır (qui dicitur episcopus graecorum). D'Anselme'in algılamasındaki Grek Bogomilizmi'nin Konstantinopolis'de varlık kazandığı bilgisi Rainer Sacconi tarafından da benimsenmiştir. Yazar d'Anselme Fransızların, Konstantinopolis şehrine bütün ülkeyi hâkimiyetleri altına alma niyeti ile geldiklerini anlatmaktadır (postea francigene iverunt Constantinopolim ut subjugarent terram).

Fransızlar burada etki alanlarının genişlediği bu düalist-gnostik tarikatın varlığını görmüş, kendi piskoposlarına Latin piskoposlarının isimlerini vermişlerdir (fecerunt episcopum latinorum). Anselmus'a göre Latin düalist cemaatin oluşumu Rainer Sacconi tarafından da onaylandığı üzere Konstantinopolis'te meydana gelmiştir. Anselme d'Alexandrie eserinin devamında düalist heretiklerin, Slavonya veya Bosna (Slavonia... qui dicitur Bossana) cemaatlerine, başlarında dinî liderleri olmasına rağmen nasıl etki ettikleri üzerinde durmaktadır. İtalyan yazar Sacconi'ye göre Latin heretikleri Konstantinopolis'ten ülkelerine sayıları artarak döndüler ve piskoposları için seçtikleri episkopos “évêque de France; Fransa piskoposu” tabirini unvan olarak verdiler (constituerunt episcopum Francie). Anselmus nihayet sonuç bölümünde şu kıymetli sözleri ifade etmektedir: “*Fransızlar episkopos teriminde Bulgarların etkisi altında kaldılar; bundan dolayı tüm Fransa'da heretikler Bulgar isimleriyle anılmaya başladılar. (Et quia francigene sedukti primo in Constantinopoli a bulgaris, vocant per totam Franciam hereticos bulgaros)*”¹⁴³

Bunlar Katharizm'in Fransa'da doğrudan etkin olduğu ve Bulgar Bogomilleri'nin XIII. asır başlarında ve IV. Haçlı seferinde Doğu Latin İmparatorluğu'nun kurulmasındaki etkisi hakkında bilgi vermektedir. Anselmus XIII. asrın diğer bütün yazarları gibi Doğu heretiklerinin Bulgar adlarıyla anılması bilgisine dikkat çekmektedir. Yazar aynı zamanda Anadolu'da Philadelphia da dâhil olmak üzere ilk Bogomillerin “Bulgar” ve

¹⁴² Antoine Dondaine, *Le tractatus de hereticis d'Anselme d'Alexandrie O. P., Archivum fratrum praedicatorum*, s. 308. [Angelov, “L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France”, s. 182, 189'dan naklen].

¹⁴³ Angelov, “L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France”, s. 182.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

“Dragovica” cemaati olarak şekillendiğini söylemektedir. Bu bilgi düalist heretiklerin karakterini tam anlamıyla bilen Ortaçağ teologlarının anlayışında Bulgaristan’ın Bogomilizm’in oluşumundaki ilk merkez ve bu tarikatın İtalya ve Fransa’da yaygınlık kazandığını öğretmektedir. Diğer taraftan Anselmus, Bulgar *Gizli Kitap*’ının İtalya’ya ihrac edilmesinden de haberdardı. Bulgaristan’dan getirilen ve Concorezzo heretikleri¹⁴⁴ için hazırlanan bu kitabı eserinin bir yerinde metin olarak zikretmektedir (hereticorum de Concorezzo).¹⁴⁵ Çok yüksek oranda problem taşıyan *Gizli*

¹⁴⁴ Ünlü Fransız medyevist yazar Jean Duvernoy’ya ait bu eser, *La Religion des Cathares: Le catharisme* (Édition Privat, Domaine Cathare), adıyla yayımlanmıştır. Genel olarak heretiklerle ilgili bilgi verdikten sonra, ismini Monza yakınlarında, Milano şehrine 20 km. mesafedeki Concorezzo kasabasından alan Kathar cemaatinden bahseder. Biz burada Katharların anılan cemaatine bir başka otantik kaynakla yaklaşmak istedik: Tarihi ilk görünen noktasının Güney Fransa’da başkentinin Toulouse olduğu Languedoc bölgesi ve Batı Katharlarından oldukları kabul edilen Katharlar Doğu heretiklerinde olduğu gibi Düalizm’in mutlak ve ılımlı kanatlarından renkler taşıyan özelliği ile iki grupta değerlendirilen tarikat kimliği taşımaktadır: Eski Kathar inançlı Rainier Sacconi 1258’e doğru kaleme aldığı *Summa de catharis* adlı eserinde Bagnolais’ler ve Concoréziens’lerin (J. H. Sbatalea’nın farklı imlâsıyla Garralesens) Lombardie bölgesinin her diyarında bulduklarını, kendi zamanında sayılarının 1500-4000 kişi olduğunu ifade eder. Öğretilerinde hâkim inancın Düalist-gnostik algılar taşıdığı Concorezzo Katharlarına göre Tanrı melekleri gereksiz (de rien) yaratırken evrende dört unsur oluşturmuş, O’nun izniyle bu dünyayı yaratan Şeytan ilk bedene insan biçimi vermiş, yine yarattığı günahkâr bir melek bütün ruhlara can vermiştir. Concorezzo Kathar cemaati Eski Ahid’in bir peygamberi olan Musa’ya inanmaz, Yeni Ahid’i, bir şeytan eseri olduğuna inançla İsa ve havâfileri konuları hâriç olmak üzere tümüyle reddeder. Vaftizci Yahya ilk dönemlerde çoğunlukla kabul görmeyen bir şahsiyet iken devam eden süreçte saygı alanına alınmıştır. İsa Mesih’in fizik bir varlık değil, göğe yükseltildiğinde hava boşluğuna bırakılıp kadavra döneminden sonra hüküm gününde yeniden geleceğine inanılır. Meryem’in ve diğer azizlerin ruhu hüküm gününden önce saygıya değer görülmez, İsa’nın bedeni ile birlikte hava boşluğunda durduğuna inanılır. Sacconi, Nâsıra piskoposundan cemaatin bu teorileri Bogomillerden öğrendiğini işittiğini yazmaktadır. Meryem melektir, İsa, Bagnolais’lerden devşirme bir görüş olarak insan ruhu taşımayan melek ve semavî bir varlıktır. Bagnolais ve Concoréziens cemaatleri arasındaki fark birincilere göre aslı günahla birlikte çok karmaşık bir anlayışla izah ettikleri ruhların Tanrı tarafından yaratılmış ve dünya yaratılmadan önce isyan etmiş şeklinde iken, diğerine göre Tanrı’nın, melekleri ve unsurları yarattığı, Şeytan’ın (Lucifer) gökte günah işlediği, isyan ettiği ve diğer melekleri de kışkırttığı biçimindedir. Bu meleklerden ikisi ile dünyayı ve Âdem’in bedenini, Âdem’den de Havva’yı yaratmıştır. Yasak meyvenin Şeytan’ın aldatması ile olmuş, erkeğin kadına karşı şehvetinin simgesi, Havva ile yılan arasında cereyan eden bir ticaret olarak algılandığı eylem, devamında Âdem ile yapılmıştır. Bedenler Âdem’den gelen ırktır, ruhlarsa Lucifer’in Âdem’in bedenine yerleştirdiği unsurdur. F. Vernet, “Concoréziens”, *Dictionnaire de théologie catholique*, tome troisième- première partie, Clarke-Constantinople, Paris 1938, s. 779-781.

¹⁴⁵ Antoine Dondaine, *Le tractatus de hereticis d’Anselme d’Alexandrie O. P.*, *Archivum fratrum praedicatorum*, s. 319. [Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 183, 189’dan naklen].

HALİM İŞİK

Kitap'ın yanında bu nottan edindiğimiz bilgilerle Bulgaristan'ın önemli heretik kitapları Batı'da da yaygınlık kazanmış, düalist Katharların formasyonu ve tanıtımı adına yüksek değer ifade etmiştir.

Bulgar Bogomilleri'nin rolünün önemi ve etkilerine Durand de Huesca¹⁴⁶ tarafından düalist hasımlarına karşı kaleme alınan bir polemik kitabında da değinilmiştir.¹⁴⁷ Eser 1228-1229 yıllarında, yine aynı yıllarda yazılmış Katharlar'a ait kozmogonik ve eskatolojik temaların ele alındığı *Katharlar Kitabı (Traité des Cathares)* adlı eserdeki görüşlerin isabetsizliğinin kanıtlanması amacıyla telif edilmiştir. Durand de Huesca sadece dinî kavramları ve heretiklerin psikolojilerini bilen teolog ve psikolog değil, aynı zamanda bunların doktrinlerini ve organizasyon yapılarını da bilen bir uzmandır. Adı geçen hacimli eserinde, yaşadığı sırada İtalya ve Fransa'daki Katharlar hakkında bilgi verdikten sonra birbirine göre ayırt edici vasıflara sahip olarak üç gruba bölündüklerini anlatmaktadır. Bunlar, bir kısmı Grek heretiklerine bağlı, bir kısmı Bulgar ve diğer bir bölümüyse Dragovica grubuna ait heretiklerdir (Nonnuli enim eorum obediunt Grecis hereticis, alii autem Bulgaris et alii Drogovetis). De Huesca'nın bu konuda verdiği bilgiler ilginç değerler taşımaktadır. "Bulgarlar" ve "Dragovica"ların isimleri ile ilgili hiçbir malûmat yok iken yazar "Grekler" terimine muhtemelen Konstantinopolis Grek düalist cemaatinin militanları anlamı ile yaklaşmaktadır.'ın konu üzerine birikimi dikkat çekicidir. Bu bilgi Rainer Sacconi tarafından da desteklenen bir özellik ile Bulgaria ve Dragovetia cemaatlerinin XIII. asırda düalist

¹⁴⁶ İspanyol yazar Durand de Huesca (1160-1224) Hıristiyan heretik tarihinin pek tanınmayan özelliği yanında önemli bir simadır. Üzerine ilginç analizler yapılan, Losque ve Osca ile aynı kökten gelen, dünyaya geldiği şehrin ismi Lâtince Huesca ismi ilk kez Vatikan Kayıtlarında; (RV.7.A; RV.8) en az 17 kez geçmekte, papalık bültenlerinde Barcelona ve Huesca şehirlerinin piskoposu unvanlarıyla anılmaktadır. Valdésisme/Vaudois heretik hareketinin ilk mensuplarından olan de Huesca, Katharlarla girdiği polemikleri anlattığı ve Vaudois ve adı geçenlere karşı yazılan tek polemik eser olan *Liber Antiheresis*'inde Eski Ahid'in bazı ifadeleri üzerinden geliştirdiği münakaşalarda şu beş problem üstünde durmuştur: Tek Tanrı, yaratılış problemi, meleklerin düşüşü, Musa'nın şeriatı ve ölüm sonrası dirilme. Bu tartışmalarında anılan eserinde Kitab-ı Mukaddes'den şu ifadeleri dillendirmektedir: Tekvin 12/10-20; Çıkış 21/24; Levililer 24/20; Tesniye/19-21 Eyüb 28/2-11, 3/11-19; İşaya 2/20, 7/14, 14/12, 23/13; Yeremya 2/32, 31/15-18; Hezekiel 23/4, 35/5; Matta 1/23. De Huesca, Vaudois olduğu dönemlerde bütün Düalistleri bu tarikate ait sayarken Katoliklik'e geçtiğinde Düalistleri sert biçimde eleştirmiştir. Christine Thouzellier, "La Bible des Cathares Languedociens et son usage dans la controverse au début du XIIIè siècle", *Extrait des Cahiers de Fanjeaux*, No 3 -J.F. Impression, Toulouse 1968, s. 44-45, 57-58.

¹⁴⁷ Sözü geçen eser Christine Thouzellier tarafından *Une somme anticathare, le liber contre Manicheos de Durand de Huesca* (Louvain 1964) ismiyle yayınlanmıştır.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

doktrinin köken ve yönetici merkezini teşkil ettiğine işaret etmektedir. Diğer taraftan aynı dönemde bu iki temel okulun Konstantinopolis'te bir Grek cemaati olduğu bilgisi ile teyid edilmektedir.

Durant de Huesca'nın eserinin bir bölümünde tekid edilen bir başka bilgi XIII. asırdaki anıt bir mirasın Bulgar düalistlerinin popüler isimlerden biri olduğudur. Sözü ettiğimiz bölümde bu bilgiye şu sözlerle işaret edilmektedir: “ideo pessimo Manicheorum sensui, qui Bulgarenses dicuntur”. Bu metinde geçen “Bulgarenses” kelimesi, aslı “Bulgari” olan kelimenin değişime uğramış halidir.¹⁴⁸ Esasen filologlara bırakılması gereken bu problemin önemli yanı Katalan yazarın (De Huesca), düalist hareketleri ve geçmişin Maniheizt kalıntılarını ifade etmekte sinonimi çok geniş anlam alanında yer alan “Bulgare” kelimesini biliyor ve kullanıyor olmasıydı.

Burada “Bulgares; Bulgarlar” isminden çıkış yapan detayları ele almak yerinde olacağından şunu söylemek gerekir ki, günümüzde kullanılan bu isimler Katharizm'in yuvası olan Fransa'nın Midi bölgesinde XIII-XIV. yüzyıllarda da kullanılmıştır. Burada bir örnek adına Fransa/Carcassonne şehrinin kuzeyinde bulunan dev bir kayalığın günümüzde “Roc du Bougre” adıyla anıldığını söylemek gerekir.¹⁴⁹ Büyük Kathar kalelerinden birinin yakınında [Mont Ségur veya Montségur; 1244'de Haçlılar tarafından ele geçirilmiştir] XIV. asırda “Bugaragium”¹⁵⁰ adı verilen belgelerde günümüzde “Bugarach” ismiyle anılan yine büyük bir kale bulunmaktadır. Fransa'nın Midi ve Centre bölgelerinde Fransız halkının çok yaygın

¹⁴⁸ Angelov, “L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France”, s. 183.

¹⁴⁹ Kathar tarihi uzmanlarından Fransız yazar Déodat Roche'a ait bir eserde görülen bu isimlendirme (Roc du Bougre) Roma Kilisesi ve Albigen Katharlarını ifade eden bir anlam taşımakta ve şu künyeye sahiptir: Déodat Roche, *L'Église romaine et les Cathares albigeois*, Cahiers d'Études Cathares, V, No 20, 1954, s. 240.

¹⁵⁰ “Bugaragium” terimi Jean Fournier'nin daha öncesinde işaret ettiği bir Engizisyon kaydının (II, s. 411) sözlü ifadesinde “Mons de Bugaragio” dağ zincirinin uzantısından esinlenerek alınan bir ifadedir. Burada Katharların bakış açısına göre söz konusu olan, İsa'nın bedenidir. Kathar Gnostik anlayışına göre O'nun bedeni “Mons de Bugaragio” dağı kadar büyük olsa bile Evharistiya ekmeği onun bedenini kaplamış olacak ve uzun zamandan beri yemek yiyiyor olacaktı. Anılan metin bazı rasyonel ironik vurgulamalarda bulunmakta, heretikler bunlarla Katolik Kilisesi'nin beden, kan ve İsa'nın ruhu gibi dogmatik problemleri, ekmeğe ve şaraba yükledikleri görüntü altında var oldukları şeklindeki algılamaya biçimlerini reddetmektedir. Angelov, “L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France”, s. 184, 190.

HALİM İŞİK

kullandığı bir ünlem kelime olarak rastlanılan “bougre”,¹⁵¹ etimolojisini Bulgar kelimesinden almıştır. Bu kelime genellikle aşağılayıcı amaçla kullanılırken kötü adam (*homme mauvais, dévoyé*) doğru yoldan ayrılmış, sapkın” bazan da *bon homme* “iyi adam” anlamında kullanılmaktadır. Kelimenin bu şekliyle iki yönlü mânada kullanılması, Ortaçağ’da heretiklere veya “Bulgares; Bulgarlar” özelinde düalizme vatan oluşturmalarına yönelik karakter ve davranışlarına bir sitem ünlemi olabilir. Katoliklere göre bu heretikler “doğru yoldan ayrılmışlar”ın en kötü vasfını taşırlarken, bağlılarının gözünde ise kutsal kişilik taşıyan iyi insanlardır.

Kaynaklardan biri Bulgar Bogomilleri ile Fransa/Midi bölgesi Katharları’nın da aralarında bulunduğu XIII-XIV. asır heretiklerini kanlı bir şekilde takip eden Fransız Engizisyon belgelerini taşıyor olması nedeniyle önemli olanıdır. Bu konu ile ilgili bilgileri hâvî biraz önce işaret ettiğimiz eserler Midi bölgesinde yer alan Pamiers¹⁵² şehrinde kurulan Engizisyon mahkemeleri kayıtları, heretik olmakla suçlanan 79 kişi ile ilgili çok ilginç bilgiler barındırmaktadır. Bu soruşturma davaları boyunca 1318 ilâ 1325 yılları arasındaki vukuat arasında 200 şahit dinlenmiştir. Bu soruşturmalar Pamiers şehri piskoposu ve Engizisyon yargıcı Jacques Fournier tarafından yapılmıştır. Mahkemece suçlanan sanıkların Latince veya gerekmesi halinde Ortaçağ d’Oc dilinde verdikleri tüm ifadeleri mahkeme zabıt kâtiplerince özenle kayıt altına alınmıştır. Kolaylıkla fark edildiği gibi Katharlar’a karşı çok sert işkenceler yapılmasına rağmen bundan önceki yüzyıllara bağlı olarak öğretilerine engel olunamamış, resmî Kilise karşıtı görüşlerinin yazıya dökülmesi, şehirlerde ve kırsal alanlarda bağlılarının sayısındaki artış önlenememiş, hissedilir oranda devam etmiştir.

Bu realiteye Engizisyon mahkemeleri kayıtları da işaret etmekte, hareketin inananlarının ve XIV. yüzyıl Kathar organizasyonunun bu sonuçları açıkça vermesinin yanında aynı kayıtlar Bogomiller’le aralarında mevcut, dar doktriner ilişkilerin sağladığı bir yakınlık ilişkisi içinde olduğu bilgisini de vermektedir. Şunu da net olarak görmekteyiz ki Bulgar Bogomilizmi ile ilişkiler düalist temalar üzerinden yürümüştür. Katharlar’a

¹⁵¹ *bougre, esse* halk dilinde “herif, karı” anlamında kullanılan negatif bir tema ifade ederken, *c’est un bon bougre* “bu iyi bir heriftir” örneği yanında *bougre d’idiot!* “aptal oğlu aptal”; *bougre!* “öf be!, aman Allah’ım”; *bougre! C’est haut!* “öf be, amma da yüksek” örnekli ünlemlerde kullanılmaktadır. Tahsin Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük, Grand Dictionnaire Français-Turc*, Adam Yayınları, İstanbul 1989, “bougre, esse”, s. 172-173.

¹⁵² Pamiers günümüzde 15 bin nüfuslu, piskoposluk bölgesi (évêché) olan bir Fransız şehridir. *PL*. “Pamiers”, s. 1576.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

iyi tanrının (le Dieu bon) varlığı ile görünen dünyanın yaratıcısı kötü ruha (esprit du mal; Satanaël) dayalı düalist bir anlayış hâkimdir. Bu bilgiler ışığında şu yargıya varılabilir ki düalist ılımlı heretikler arasında hâkim cemaat “Bulgaria” grubudur.¹⁵³

Yukarıda anılan Satanaël miti, Tanrı’ya karşı meleklerini provoke ederek kendisine ait bir dünyanın yaratıcısı olarak son derece geniş bir dünyaya hükmetmesi merkezinde oluşmaktadır.¹⁵⁴ Bu mitin Bogomillere ait “*Gizli Kitap*”a dayanan bir bilgi olduğunu bilmekteyiz. Katharlar İsa’nın, Tanrı’nın sözü olarak yeryüzüne kötü güçlere karşı mücadele etmesi için gönderildiği efsanesi olan “Yedi Sema’nın üzerinde Sept Cieux” mitine de inanmaktadırlar. Bunların inandıkları ılımlı düalist algılamalarına uygun olarak ikinci bir zaman gelecek ve bu harekete bağlı olanlar “Göklerin Hükümrânlığı”na dâhil olacaklardır. Bu inancın en karakteristik formu XIV. yüzyılda Fransa/Midi bölgesinin Katharları’nda görülmektedir.

Bölgenin Katharları bu dönemde kendi cemaatlerine, tarikata ait kitaplardan ve düalist kozmogonik ve eskatolojik iddialarda bulunan metinlerden vaaz ederlerdi. Yine Engizisyon kayıtlarındaki iki örnek metinden anlaşıldığına göre, bu dönemde heretikler arasında yaygınlık kazanmış eserlerden en tanınmış apokrif kitaplardan biri “*Vision d’Isaïe; İşıya Peygamberin Görünümü*” adlı eserdir. Bu kaynak Engizisyon mahkemesine çıkartılan, bir davaya konu teşkil etmiş, birisi 1321’de Cicère, diğeri yine aynı tarihte Pierre Maurin isimli iki sanıktan söz etmektedir.¹⁵⁵

Bu metinler aynı şekilde yukarıda adı anılan apokrif kitabın önemli görülen bölümlerini ihtiva etmektedir. Kitap (*Vision d’Isaïe*) vaazlarında çok sık olarak kullanan Bulgar Bogomilleri için pek değerlidir. Bogomillerin bu kutsal kitabı muhtemelen bunlar tarafından Kuzey İtalya’ya ulaştırmış ve böylece ülkenin en önemli düalist apokrif kitaplarından biri haline gelmiştir.¹⁵⁶ I. Ivanov isabetli olarak eseri (*Vision d’Isaïe*) İtalya’da

¹⁵³ Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 184.

¹⁵⁴ Fournier, *Le Registre d’inquisition de Jacques Fournier (évêque de Pamiers)* 1318-1325, I/228, 283, II/34, 494, III/219.

¹⁵⁵ Fournier, *Le Registre d’inquisition de Jacques Fournier (évêque de Pamiers)* 1318-1325, II/51 vd., ve III/200 vd.

¹⁵⁶ Bu bilgi bir metne bağlı olarak, VIII. yüzyılın ortalarında İtalyan Kathar heretiklerinin inançlarını en iyi bilenlerden biri olan İtalyan teolog Moneta Cremonensis tarafından çok kıymetli bir eserinde dile getirilmektedir: Moneta Cremonensis, *Adversus Catharos et Valdenses libri quinque*, Édition Th. A. Riccini. O. P. Romae, 1743, s. 218.

HALİM İŞİK

orijinal Slavcadan Latinceye tercüme ettirdiğinde “Bulgaria” cemaati ile sınırlı ilişkiler içindeki Concorezzo cemaati bağluları tarafından da sahiplenilmiştir. Tercüme eserin İtalya’dan Fransa/Midi bölgesi Kathar cemaatine sızmış olduğu net olarak anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bu apokrif ile ilgili Engizisyon mahkemeleri kayıtlarından elde edilen sonuçlardan şuna da hükmedilebilir ki “Vision d’Isaïe”, Fransa’da orijinal Slavca metinden bazı değişikliklere uğramış ve bu apokrif kitabın Latince metin tercümesi İtalyan Katharlarının kullandığı metin haline gelmiştir. Meselâ anılan kaynakta İşaya Peygamber baş şahsiyet olarak geçmezken, “iyi bir adam”ın (bonus homo) melek tarafından “yedi gök”e (Sept Cieux) kaldırıldığından bahsedilmektedir. Burada “iyi adam” adlandırması açıkça dillendirilmese de, heretik inançta Yahudilik’in peygamber anlayışında olduğu gibi hayatın sınırlarını ve “iyi” ile “kötü” arasındaki mücadelenin detaylarını bilen anlamıyla “mükemmel Kathar” (Cathare parfait) algısı ile karşılanmaktadır. “Mükemmel Kathar” ifadesinin, tarikatın mensuplarının, kendilerini Peygamber İşaya’nın yerine ikâme ettiğine bir telmih olduğu anlaşılmakta, böylece anılan apokrif kitap daha fazla tanınır ve XIV. yüzyıl başlarında Fransa/Midi bölgesinin düalist ortamlarında daha fazla tanınmış olmasıyla Bulgar Bogomilleri ile Fransız Katharları arasındaki dar ilişkilerin arttığına işaretini oluşturmaktadır. Buradan hareketle Bogomiller Bulgar topraklarını başlıca yurt edinmiş, buradan yayılma göstermiş, bunun yanında bu tür apokrif bir literatür için en uygun coğrafyanın da Balkanların devamının Batı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁷

Kozmogonik, eskatolojik ve diğer konularda Bulgar Bogomilleri ve Fransa/Midi bölgesi Katharları arasında XIV. yüzyılda yoğun benzerlikler bulunmaktadır. Bu benzer yönler bunların öğretilerinin diğer görünümünde de mevcuttur. Benzer noktalar bazı Kilise ritüellerinin, komünyon, vaftiz, evlilik yasağı, haç çıkarma, İsa’nın öldükten sonra dirilmesi gibi resmî Kilise geleneklerinin reddi gibi inançlardır. Bogomillere göre Kathar cemaatinde olduğu gibi birbirine çok yakın bütün bu Kilise pratiklerinin reddinde rasyonel bir temel bulunmaktadır. Bunlardan en fazla uygulanan haç ritüelinin kutsallığının heretikler tarafından reddedilmesi ile ilgili örnek, kendisi de heretik olan tarihî bir şahsiyetin; Fransız Arnolphe Cicerde’in ağzından:

- Eğer bir adam senin babanı bir ağaca asmış ise sen bu ağacı sevebilir misin?

¹⁵⁷ Angelov, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, s. 185.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

- Kesinlikle hayır.” savunması yaptığı için 1321 yılında Engizisyon mahkemesi tarafından mahkûm edilen diyalogunda görülmektedir.¹⁵⁸

Bogomiller de bunun gibi Nicée patriki II. German’a (1222-1240) yaptıkları bir ziyaretlerinde şunu sormuşlardı:

- Eğer birisi senin babanı bir odun ile öldürmüş olsaydı bu adama saygı duyar ve o odunu yüceltir miydin?
- Kesinlikle hayır.”¹⁵⁹

Bu iki argüman şaşırtıcı düzeyde bir benzerlik sunmaktadır ve buradan iki cemaatin, Bogomiller ile Katharların ortak bir metin kullandıkları sonucuna varılabilir. Diğer taraftan bu son derece mümkün bir durumdur ve yukarıda da sözü edilen apokrif ortak iki metin (*Livre secret* ve *Vision d’Isaïe*) olarak karşımıza çıkmaktadır. Hıristiyan heretikler aynı veya benzer eserlere sahiptirler; düalist ve kozmogonik inançların felsefesini yapan, vaftizin, komünyonun, ikonaların, haçın ve tüm resmî Kilise temalarının reddedilmesi bilgilerini veren de beslendikleri kiliselerine ait eserlerdir. Bogomiller’in ve Fransa/Midi bölgesi Katharları’nın inançlarının mukayesesi yapıldığında bunların birbiriyle paralellik arz ettiği XIV. yüzyılda Engizisyon mahkemesi kayıtlarında görülmekle birlikte bazı durumlarda farklı yönlerinin bulunduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Çağımızda bazı tarihçiler Katharlar’ın ruhların enkarnasyonu anlayışının Bogomilizm’den farklı olduğunu söylerler. Burada Katharlar’da ve Bogomiller’de ortak olan bazı temalarda farklılıklar olduğunun bilinmesi gerekir. Söz gelimi Katharizm ve Bogomilizm son derece güçlü sosyo-ekonomik, politik şartlar ve zeminlerde gelişme göstermiştir. Bunun yanında Bulgar topraklarında X-XIV. yüzyıllardaki durum ile Kuzey İtalya ve Fransa/Midi bölgesindeki zemin büyük çaplı farklılık taşımaktadır.

¹⁵⁸ Fournier, *Le Registre d’inquisition de Jacques Fournier (évêque de Pamiers)* 1318-1325, II/53.

¹⁵⁹ Bogomiller tarafından öne sürülen ve Kozmas’ın *Discours (Heretiklere Karşı Vaaz)* adlı eserinde onayladığı argüman rahip tarafından biraz farklı bir örnekle sunulmaktadır: “Eğer birisi kralın oğlunu odundan bir haçla öldürmüş olsa, bu odun o krala sevimli olur muydu?” Fournier, *Le Registre d’inquisition de Jacques Fournier (évêque de Pamiers)* 1318-1325, s. 141.

HALİM İŞİK

Gizli Kitap'a göre Bogomiller, Satanaël'in, meleklerden bir kısmını kendi safına geçmeleri konusunda ikna etmiş ve birlikte Tanrı'ya karşı olan yükümlülüklerinde bir hafifletme yoluna gitmesini temin edeceği sözü karşılığında onunla birlikte Tanrı ile mücadele etmeleri hususunda inandırdığına vurgu yapmaktadırlar.¹⁶⁰ Bu kutsal kitaba ilâve edilen mitolojilerdeki çok ilginç ve renkli anlatımlar esasen Bulgar ve Bizans Ortaçağ feodal unsurlarından alınmadır ve X-XII. asırlar arasında bu topraklardaki Bogomilizm bağlılarının büyük bir kesiminin acılarını ve ağır vergi ödeyen köylülerin trajedilerini hikâye etmektedir. Diğer taraftan Fransa/Midi bölgesi Katharları arasında sadece köylüler değil feodal imkânlarla sahip, hayatı kolay yaşayan şehirli insanlar da bulunmaktadır. Katharizm'e bağlanmayı kolaylaştıran, Jacques Fournier'nin Engizisyon mahkemeleri kayıtlarından elde ettiği bilgilerin de işaret ettiği gibi, Satanaël'in, bu tür insanları "kötü ruhlar"ı mağlup ederek onlara tarlalar, üzüm bağları, meyveler, altın, gümüş, aralarında kadınların da bulunduğu her türden dünya nimeti vaadiyle kendi tarafına çekmiş olmasıdır.¹⁶¹

Bu mitolojinin bir başka rivayeti yine *Gizli Kitap*'a göre Satanaël "iyi ruhlar"a sayısız kadınlar, oğullar, dişi koyunlar, öküzler, her cins mülkiyet ve bu dünyanın diğer nimetlerini vaad etmiştir. Aynı mitolojinin üçüncü versiyonunda Satanaël tarafından kişilerin özel taleplerinin yerine getirilmesi, kötü ruhlara iyi ruhların vaadi, bunlardan bir kısmının insanlara kral, kont, imparator olabilecekleri sözünün verilmiş olmasıdır. Bu mitolojik unsurlarda görülmektedir ki, yapılan bu vaadler köylülere vergiden indirim, hayatlarını değiştirebilecek müreffeh bir ömür, politik iktidar gücü, zenginlik ve kadın gibi tamamen dünyevî kökenli nimetlerdir. Bu değişimlerin hiç biri tesadüfen vaad edilmiş değildir. Gerçekte Katharlar Bogomillerin aksine farklı ortamlarda vaaz ediyorlar ve onların bağlıları şehirli, ekonomik ve politik güçlü, geniş imkânlı, servet sahibi feodal kudrette insanlardır. Bogomillerin ve Katharların kozmogonik metinlerinde görülen bu tür renklilik sonraki dönemlerde bu cemaatlerin ideolojilerine en fazla yansıyan yüz olmuş, içinde buldukları sosyal ortamların hassasiyeti göz önüne alındığında kendilerine has bir konum elde etmişlerdir.

Buradan net olarak görülen, XI-XIII. yüzyıllar İtalya'sında Lombardia bölgesi ve Sicilya adası Katharları, Bulgar Bogomil cemaatinden

¹⁶⁰ Angelov, "L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France", s. 186.

¹⁶¹ Fournier, *Le Registre d'inquisition de Jacques Fournier (évêque de Pamiers) 1318-1325*, II/34.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

etkilenmiş, literatürünü dahi bu etki yörüngesi belirlemiştir. Diğer taraftan Fransız Katharları Bulgar toprakları ile doğrudan temas halinde olmuş, XIII. yüzyılın Fransız yazarlarının eserlerinde düalist-heretik anlam çağrıştıran Bulgar isimlerine rastlanması bu temas ile varlık kazanmış bir sonuçtur. Tüm bu verilerin ışığında Bulgaristan'ın dinî ve sosyal bünyesinde ileri düzeyde bölünmüş bir toplum olduğu, bunun da en çarpıcı örneğini buradaki Bogomiller ve İtalya ve Fransa'da etkilediği Kathar cemaatleri teşkil etmiştir.¹⁶²

Sonuç

Adını ismi birçok spekülasyona konu olmuş bir köy papazı olan kurucusu, “Tanrı'nın sevdiği” anlamı taşıyan Teofil Bogomil'den almış Bogomil Kilisesi, Hıristiyanlığın X. asrında başlayan tarihinde bâniinden doktrine, kozmolojik algıdan, Eski ve Yeni Ahid kabullerine, egemen kilise Katolikliğe karşı tavrı, âyin, ahlâk ve feodaliteye karşı duruşu gibi inanç ve uygulama havzalarıyla Hıristiyan dünyasının en önemli gnostik-heretik tarikat ve dinî hareketlerinden biridir.

Aidiyet noktalarını teolojik ve felsefî düzlemde düalizm ve gnostisizmin teşkil ettiği Bogomilizm, mâruz kaldığı Engizisyon mahkemeleri zulmü yanında Katolik Kilisesi ve feodal devlet yapısının emellerine muhâlif karakteri ile yansıyan tarikat kimliğinde öncelikle çıkış yaptığı coğrafya olan Bulgaristan'da Çar Petar ile karşılıklı iç hesaplara dayalı ilişkiler yaşamış, Kilise'nin yerleşik bütün değer, algı ve Kutsal Kitap anlayışı, sakrament gibi üst değerlerini kabul etmeyen sert tutumlu bir tarikattır.

İyilik ve kötülük prensiplerinin düalist ilkeler üzerinde temel oluşturduğu tarikat İncillerden ait olduğu doktrini besleyen ifadeleri benimserken gnostik düşünceye aykırı beyanları kabul etmemekte, bunlardan fakirliği vurgulayan Kutsal Kitap öğretilerine övgüler koşan, *Babamız* ilâhisinin başlıca kabul unsurları olan şahsına has bir karakter taşımaktadır. Kozmolojik düalist felsefe üzerine inşa olunmuş gnostik yorumların düşünce modelini tavizsiz bir algı ile uygulayan Bogomilizm'in dinî kimliğini oluşturan ana enstrüman Yeni Ahid'de yer alan “kaybolan oğul” metaforu olmuştur.

¹⁶² Angelov, “L'Influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France”, s. 187-188.

HALİM İŞİK

Katolisizm'in üst değerler gördüğü İsa Mesih'in mucizelerinin tamamen sembolik simgeler üzerinden algılandığı, üzerinde can verdiği haç, sonunda göğe yükseltildiği bir ölüme mekân olmamış, ağaçtan herhangi bir tahta, Hıristiyanlığın en önemli sakramenti olan vaftiz, doğal bir su olarak görülmüş, ekme-şarap âyini hiçbir şekilde Katolik algılar ekseninde benimsenmemiş, ekmeğin ikiye bölünmesi ve beş ekme parabolü dört İncil ve Resullerin İşleri külliyyatına sembolik değer olarak kabul edilmiştir.

Bogomilizm taşıdığı gnostik/heretik yapılanma içinde sahip olduğu anarşist kimliği ile dinlerin tarihinde görünür olduğu Balkan yarımadasında Bulgaristan, Makedonya, Bosna, Hırvatistan ve Sırbistan'da sürdürdüğü varlığından sonra intikal ettiği Fransa ve İtalya'nın değişik bölgelerinde Katharlar ve Albigenler adıyla Avrupa tarihini derinden etkileyen bir tarikat hüviyeti taşımıştır.

Bogomiller Balkan yarımadasında görülen ilk heretik grup olmamanın yanında çıkışının öncesine rastlayan dönemde bazı Maniheizt gruplarda görülmüş, kurucusunun ultra gnostik yorumlarıyla yeni bir kimlik altında reel Hıristiyanlığın kendi algılarının olduğu iddiası ile sadece yarımada değil, Avrupa'da etkili bir tarikat olarak görünmüştür.

Esasen son derece üretken ve bâkir bir alan değeri taşıyan Dinler Tarihi bilimi yalnızca Bogomillerle sınırlanmış değil, konu üzerine eğilen araştırmacılara arka planı zengin tarihî bir havza sunmaktadır. Sözünu etmekte olduğumuz Ortaçağ, Antik çağdan Modern dönemlere, Avrupa özelinde Batı Roma İmparatorluğu'nun düşmesi (476) ile İstanbul'un fethi arasındaki yaklaşık salt bin yıllık bir tarihin belirlediği periyod bünyesiyle zengin araştırma alanlarını oluşturmaktadır.

Ortaçağ Avrupa'sında Katharlar, Albigenler gibi heretik gruplarla ilgili bir çalışma arenasının yer aldığı gerçeğinin de açığa çıktığı bu çalışmamız, bütün bu alanlara Avrupa ve Kilise tarihi örneğinde görüleceği üzere, dinler tarihçileri dışındaki araştırmacıları da ilgilendiren çalışma temalarıyla birlikte işaret etmektedir. Anılan bu temalardan bazılarını değinmek adına Montanizm, Marsionizm, Doketizm, Nestorianizm türünden akımlar yanında Euthymios Zigabenos, Rahip Kozmas, Antakya'lı İgnatius gibi döneme ait şahsiyetlerin biyografi ve tanımlarına bu makalemizde değinmek gibi bir fırsata sahip olduğumuzu düşünmekteyiz.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

KAYNAKÇA

Açıklamalı Kutsal Kitap, Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2010.

ALBAYRAK, Kadir, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2005.

_____, “İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hıristiyan Akımları”, *Uluslararası İznik Sempozyumu*, 5-7 Eylül 2005, ss. 103-137.

ANGELOV, Dimitar, “L’Influence du Bogomilisme sur les Cathares d’Italie et de France”, *Études Historiques*, A l’Occasion du VIe Congrès International des études Slaves-Prague, Académie Bulgare des sciences * Institut d’Histoire, t. IV, Sofya 1968, s. 175-190.

BAREILLE, G., “Bagnolais”, *Dictionnaire de théologie catholique*, tome premier, deuxième partie, Baader-Buzetti, (I-XVI), Libraire Letouzey et Ane, Paris 1932, s. 33-34.

_____, “Docétisme”, *Dictionnaire de Théologie catholique*, tome quatrième, première partie, dabilon-dimœrites, Paris 1939, s. 1486-1501.

_____, “Ignace d’Antioche (Saint)”, *Dictionnaire de théologie catholique*, tome septième, première partie, Hobbes-Immunités, Paris VI 1927, s. 685-713.

BAŞ, Eyüp, “Binyılcılık ve Osmanlı Toplumunda Hicrî Milenyum Kıyamet Beklentisi ile İlgili Bazı Veriler”, *Dinî Araştırmalar*, Cilt: 7, Sayı: 21, Ocak-Nisan Ankara 2005, ss. 163-177.

BENVENISTE, Émile, *Problèmes de linguistique générale*, Gallimard, Paris 1966.

BOLAY, Süleyman Hayri, “Düalizm”, *Felsefî Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, İstanbul 1990.

HALİM İŞİK

BOTS, Hans et LEROY, Pierre, *Correspondance intégrale (1641-1650) d'André Rivet et de Claude Sarrau*, III, 77.

CAVALIN, Tangi, "DONDAINE Antoine", *Dictionnaire biographique des frères prêcheurs*, [En ligne], Notices biographiques, D, mis en ligne le 25 janvier 2015, s. 1-15.

HAZAN, Madame Mireille, "Le regard d'un historien sur son œuvre: La préface de la chronique de Robert d'Auxerre", *Les prologues médiévaux*, éd. J. Hamesse, Turnhout, 2000, s. 202-228.

CREMONENSIS, Moneta, *Adversus Catharos et Valdenses libri quinque*, Édition Th. A. Riccini. O. P. Romae, 1743.

CRISTIANI, L., "Vaudois", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, (sous la direction de A. Vacant-E. Mangenot-É. Amann), tome quinzième, première partie, (I-XV), Paris 1946, s. 2586-2600.

ÇETİN, Altan, ÇAĞ, Galip, "Bosna'nın Osmanlı İdaresine Geçişinde Bogomillğin Etkisi", *Tarih Okulu*, Ocak-Nisan 2011, Sayı IX, s. 19-35.

DE BOURBON, Étienne, *Anecdotes Historiques: légendes et apologues*, tirés du recueil inédit d'Étienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siècle, publiés pour la Société de l'Histoire de France, par A. Lecoy de la Marche, Paris Renouard, 1877, In-8° XLVIII.

DEMİRCİ, Kürşat, "Hulûl", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 340-341.

_____, "Engizisyon", *DİA*, C. XI, İstanbul 1995, s. 238-241.

DE LABASTIDE, Rubein, "Traité sur les hérétiques-Tractatus de hereticis", *Sources Cathares*, No⁶, 2015, s. 1-122.

DE Paisij de Hilendar, *L'Histoire Slavo-Bulgare*, Traduction et commentaire, DREA présenté par Athanase Popov, s. 1-156.

DE TUDELE, Guillaume, *La chanson de la croisade albigeoise*, t. I, Ed. E. Martin-Chabot, Paris 1931.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

Dictionnaire Universel d'Histoire et de Géographie, "Vérone", M. N. Bouillet, Paris 1884, 1946.

DUVERNOY, Jean, *La Religion des Cathares*, Édition Privat, Domaine Cathare, (1-12).

ECKHART, Ferenc, *Macaristan Tarihi*, (çev.) İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

Fêtes Patronales, Multimédia, Bulgaria, 2008, (1-22).

FLORAMO, Giovanni, *Gnostisizm Tarihi*, (çev.) Selma Baş-Bilal Baş, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005.

FOURNIER, Jacques, *Le Registre d'inquisition de Jacques Fournier (évêque de Pamiers) 1318-1325*, Édité by Duvernoy, Jean, DE GRUYTER, (I-II), 1978.

GAUTIER, Paul, "Le *De daemonibus* du Pseudo-Psellos" [article], *Revue des études byzantines*, (Persée), Année 1980, Volume 38, Numéro 1, s. 105-194.

GORCE, M.-M. "Rainier de Plaisance ou Rainier Sacchoni", *Dictionnaire de Théologie catholique*, tome treizième-première partie, [préexintence-puy(archange du)], Paris 1936, s. 1643-1644.

GOUILLARD, Jean, (çeviren), *Le Synodikon de l'orthodoxie*", Travaux et Mémoires-2, Éditions E. de Boccard, Paris 1967.

GÜNDÜZ, Şinasi, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy., 9, Samsun 1997, s. 121-165.

_____, "İkinci Yüzyıl Urfa Gnostisizminin Önemli Bir Temsilcisi: Quq ve Quqiler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2004, s. 1-13.

HAGMAN, Ylva, "La Cosmogonie de L'ecclēsia Sclavoniæ et les Controverses sur da Charte de Niquimta", *Slavica Occitania*, Toulouse, 16, 2003, s. 247-258.

HALİM İŞİK

HAMARD, P., Hexaméron (voir, Cosmogonie mosaïque), *Dictionnaire de la Bible*, tome deuxième (troisième)-première partie, C, G-I, Paris 1912, 689, 1034-1054.

HARMAN, Ömer Faruk, “Günümüzde Ortodoks Hıristiyanlık”, 2000. *Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği), Dinler Tarihi Araştırmaları-III*, (Sempozyum, Ankara 09-10 Haziran 2001), s. 186-196.

HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, (çev.) Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

HODZİÇ, İsmajil, *Bogomilizm ve Bosna- Hersek Bogomilleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Mahmut Aydın, Samsun 2007.

İŞİK, Halim, *Aziz Petrus'tan Papa Ratzinger'e Papalık Tarihi*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2006.

İŞİK, Harun, “Gnostisizmin Genel Teolojik Arka Planı ve Tarihsel Gelişimi” *Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu*, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 25-27 Mayıs 2012- Malatya, s. 29-30.

İZETİ, Metin, *Balkanlar'da Tasavvuf*, İnsan Yayınları, İstanbul 2013.

JEANNIN, J. B., “Saint Basile”, *Dictionnaire de la Bible*, tome premier, deuxième partie, Arnald-Bythner, (publié par F. Vigouroux), Paris 1912, s. 1494.

JUGIE, Martin, “Phoundagiagites et Bogomil”, *Échos d'Orient*, tome 12, N° 78, 1909, s. 257-262.

KARATAY, Osman, “Ortaçağ Bosna Toplumu ve Bogomillik Meselesi Üzerine”, *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul 2005, s. 369-385.

_____, “Kulin Ban Zamanında (~1180-1203) Bosna”, *I. Uluslararası Balkan Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri*, 8-10 Nisan 2010 Tiran, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayını, Edirne 2013, s. 246-248.

HİRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

KAYAPINAR, Ayşe, “İkinci Bulgar Krallığı”, *Balkanlar El Kitabı*, C. I, Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s. 231-250.

KELLY, J. N. D., “Benoît XII”, “Dictionnaire des papes”, (eserin orijinal adı; The Oxford Dictionary of Popes, İngilizce’den Fransızca’ya çeviren, Colette Friedlander), Oxford University Press, Brepols 1994, s. 451-455.

KIEL, Machiel, “Filibe”, *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 79-82.

KOLTAŞ, Nurullah, “Balkanlar’da Tasavvufun Yayılışını Hızlandıran Etmenler: Reaksiyoner Bir Tavrı Olarak Bogomilizm”, *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, Trakya Üniversitesi Balkan Kongre Merkezi, Edirne 07-09 Mayıs 2014, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, s. 261-270.

KUTLUTÜRK, Cemil, “Hinduizm’e Göre Tanrı Vişnu’nun Yeryüzünde Bedenlenmesinin (Avatara/Hulûl) Temel Nedenleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55, 1 (2015) s. 141-160.

Le Petit Larousse (PL.), Larousse, Paris 2000.

....., “gnosticisme”, 480.
....., “hérésiarque” 508.
....., “hérésie, hérétique”, 508.
....., “hêsyhasme”, 509.
....., “Pamiers”, 1576.
....., “Pont”, 1603.
....., “théisme”, 1006.

MADDEN, Edward H., “Farklı Açılardan Kötülük Problemi”, (çev.) Sami Şekeroğlu, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 21, Ocak-Haziran 2009, s. 153-170.

MATHIEU-COLAS, Michel, *Dictionnaire des noms de divinités*, HAL archives-ouvertes, 2013, 93/120.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev.) Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

HALİM İŞİK

OVA, Gülseri, *Örgütsel Yapı ve İdarî Reform Çalışmaları Perspektifinden Gelişim Süreçleri ile Japon Kamu Yönetim Sisteminin İncelenmesi*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Halil Mutioğlu, Aydın 2014.

PATRI, Sylvain, “Le nom de Bogomilü”, *Slavica occitania*, Toulouse 2003, s. 17-25.

PRAT, F., “Hérésie”, *Dictionnaire de la Bible*, tome troisième, premier partie, G-I, Paris 1912, s. 607-609.

PUECH, Henri Charles, *Catharisme médiévale et bogomilisme*, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma 1957, s. 56-84.

ROCHE, Déodat, *L'Église romaine et les Cathares albigeois*, Cahiers d'Études cathares, V, N° 20, 1954.

SARAÇ, Tahsin, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük, Grand Dictionnaire Français-Turc*, Adam Yayınları, İstanbul 1989, “bougre, esse”, (172-173).

SASS, Kalman “Bogomil Théophile (le prêtre)”, *Dictionnaire des religions*, (A-K/L-Z), Presses Universitaires de France, A-K, s. 218-231.

SCHMIDT, Charles, *Histoire et Doctrine de la Secte des Cathares ou Albigeois*, (II), Doctrine et Mœurs, Paris 1849, Arbre d'Or, Cortaillod, (NE), Suisse, Janvier 2009.

SİNANOĞLU, Mustafa, “Seneviyye (Düalizm)”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 521-522.

Summa fratris Raynerii de ordine fratrum praedicatorum de Catharis et Pauperibus de Lugdina, éd., A. Dondaine, Roma 1939.

eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddin (Lisânüddin) Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, (terc., Mustafa Öz), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015.

ŞENAY, Bülent, “Merkûniyye”, *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 207-208.

HIRİSTİYAN DÜALİST-GNOSTİK BİR TARİKAT OLARAK BOGOMİLİZM
VE AVRUPA HERETİK TOPLUMLARINA ETKİLERİ

THOUZELLIER, Christine, *Une somme anticathare, le liber contre Manicheos de Durand de Huesca*, Louvain 1964.

_____, *Catharisme et Valdéisme en Languedoc à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle*, Paris 1965.

_____, “La Bible des Cathares Languedociens et son usage dans la controverse au début du XIIIe siècle”, *Extrait des Cahiers de Fanjeaux*, N° 3–J. F. Impression, Toulouse 1968, s. 41-59.

TIETZE, Andreas, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, “ban”, Cilt I, Simurg Yayıncılık, İstanbul - Wien 2002, I s. 275.

TÜMER, Günay, “Faraklit”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 165-166.

Türk Ansiklopedisi, “Bogomillik, Bogumillik, Bogomilizm, Bogumilizm”, C. VII, Maarif Basımevi, Ankara 1955, s. 165-166.

VACANT, A. - MANGENOT, E., “Cathares”, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, B-CIS, Paris 1920, s. 1987-1999.

VAILLANT, André, “Le Traité contre les Bogomiles du prêtre Cosmas”, *Revue des Études Slaves*, t. XXI, 1944, fasc., 1-L.

VALDO, Pierre, *Conjuguer le passé au présent-Une nuée de témoins 1, Valdo et le mouvement vaudois*, Montpellier tsz.

VERNET, F., “Concoréziens”, *Dictionnaire de théologie catholique*, tome troisième, première partie, Clarke-Constantinople, Paris 1938, s. 779-781.

YİTİK, Ali İhsan, “Tenâsüh”, *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 441-446.

ZBÍRAL, David, “La Charte de Niquinta et les récits sur les commencements des églises”, N° 44-45, année 2006, s. 135-162.